

Αδαμαντία Πόλλις

**Η επίδραση των παραδοσιακών
πολιτισμικών νορμών στην
ελληνική πολιτική**

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΠΟΛΛΙΣ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΝΟΡΜΩΝ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Μετάφραση-επιμέλεια: Θανάσης Κουραβέλος

Η-ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ
ΑΘΗΝΑ, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2020

Τίτλος πρωτοτύπου: Adamantia Pollis, “The impact of traditional cultural patterns on Greek politics”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 29:2-14, 1977

Προτεινόμενος τρόπος παραπομπής: Πόλλις Αδαμαντία, *Η επίδραση των παραδοσιακών πολιτισμικών νορμών στην ελληνική πολιτική*, Η-Εκδόσεις Πολιτειακό, Αθήνα 2020 (Ανακτήθηκε από το <http://www.politeiako.gr/> στις xx.xx.xxxx)

Για περισσότερες πληροφορίες: <http://www.politeiako.gr/>

Για τη συγγραφέα

Η Αδαμαντία Πόλλις (1923-2015) ήταν πολιτική κοινωνιολόγος. Γεννήθηκε και έζησε όλη της τη ζωή στη Νέα Υόρκη. Στην αρχή, σπούδασε Οικονομικά, ενώ στη συνέχεια στράφηκε στις Πολιτικές Επιστήμες. Δίδαξε στη φημισμένη Νέα Σχολή Κοινωνικών Ερευνών της Νέας Υόρκης. Αναδείχθηκε σε υπέρμαχο των ανθρώπινων δικαιωμάτων, με ιδιαίτερη έμφαση σε αυτά των γυναικών. Στα ερευνητικά της ενδιαφέροντα συγκαταλέγονταν ο εθνικισμός και η σύγχρονη ελληνική πολιτική. Στην ελληνική γλώσσα, από το εκτενές και αναγνωρισμένο της έργο κυκλοφορεί μόνο το *Κράτος, δίκαιο και ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα* (Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών 1988).

Η επίδραση των παραδοσιακών πολιτισμικών νορμών στην ελληνική πολιτική

Αδαμαντία Πόλλις

Η ΕΛΛΑΔΑ ΕΚΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ από τη Δύση ως λίκνο της δημοκρατίας, ανατρέχοντας πίσω στην εποχή του μεγαλείου της Αρχαίας Αθήνας. Τόσο οι Έλληνες όσο και οι δυτικοί φιλέλληνες παραβλέπουν το γεγονός ότι οι φιλοσοφικές καταβολές της νεότερης δυτικής δημοκρατίας –με την έμφαση που δίνει στα ατομικά δικαιώματα και το ατομικό συμφέρον εντός ενός κράτους προορισμένου να ευνοήσει την επιδίωξη της ατομικής ευτυχίας επιδεικνύοντας ελάχιστη κυβερνητική παρεμβατικότητα– εντοπίζονται στους νεότερους πολιτικούς φιλόσοφους, την ίδια ακριβώς εποχή που ένα αναδυόμενο σύστημα ελεύθερης αγοράς αποτίναζε τα φεουδαρχικά δεσμά παρέχοντας έτσι το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο. Τα θεμέλια του αστικού κράτους δεν στηρίζονται ούτε στις φιλοσοφικές θεωρίες των Πλάτωνα και Αριστοτέλη ούτε στις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Αρχαία Ελλάδα. Ο Αριστοτέλης φοβόταν την οχλοκρατία και επικροτούσε την υποταγή του ατόμου στην ομάδα, είτε επρόκειτο για τη φυλή είτε για την πόλιν· στην πραγματικότητα, το άτομο δεν υφίστατο ως τέτοιο. Ο Πλάτωνας, από την άλλη μεριά, δικαιολογούσε το ύστατο δικαίωμα του κράτους να καταστέλλει τους διαφωνούντες εφόσον το άτομο όφειλε την ύπαρξή του σε αυτό και αποτελούσε προϊόν του.¹ Για τους Αρχαίους, ο εξορισμός ενός ατόμου από την πόλιν του συνιστούσε την έσχατη ποινή εφόσον έτσι αποστερούνταν οικογένειας και εστίας. Είναι η φιλοσοφία των Πλάτωνα και Αριστοτέλη² προσμεμιγμένη στη συνέχεια με τον βυζαντινό μυστικισμό και μοιρολατρισμό –ό,τι δηλαδή κληρονόμησαν οι νεότεροι Έλληνες–, η οποία πόρρω απέχει από το να συνιστά το λίκνο της δυτικής δημοκρατίας.

Η Ελλάδα ποτέ δεν γνώρισε την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό που συντάραξαν τη δυτική Ευρώπη. Η αναβίωση της παιδείας, η διανοητική και καλλιτεχνική ζύμωση από τον 15ο έως τον 18ο αιώνα και οι Γάλλοι *φιλόσοφοι* του 17ου αιώνα δεν είχαν το αντίστοιχό τους στον ελλαδικό χώρο. Το μεγαλύτερο μέρος αυτού που είναι σήμερα γεωγραφικά η Ελλάδα υπήρξε μια ξεχασμένη επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα. Η Ελλάδα όχι μόνο δεν επηρεάστηκε από τα ιδεολογικά ρεύματα της δυτικής Ευρώπης αλλά επιπλέον δεν διήλθε των επαναστατικών κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών που σηματοδότησαν τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στα αστικά έθνη-κράτη. Η κληρονομία που άφησε η Αναγέννηση στη νεότερη

¹ Στην πραγματικότητα, οι μαθητές του Σωκράτη θα εκτελούσαν τους ποιητές για τις απόψεις τους και την ενδεχόμενη διαλυτική τους επιρροή στην «καλή» κοινωνία.

² Οι ελληνικές φιλοσοφικές σχολές, οι οποίες απέρριψαν τις πλατωνικές και αριστοτελικές θεωρίες, όπως η σοφιστική και η επικούρεια, δεν ανέπτυξαν ωστόσο την έννοια του «ατομικισμού» που συνάδει με την αστική ή την πολιτική κοινωνία.

Ελλάδα ήταν μια εύπεπτη εθνικιστική ιδεολογία. Η αναγεννησιακή αναβίωση και εξιδανίκευση των Αρχαίων, όπως και της φιλοσοφίας τους, προσέφερε στους Έλληνες εθνικιστές ηγέτες των αρχών του 19ου αιώνα μια ιδεολογία που εξυμνούσε την καταγωγή τους από τους Αρχαίους και την εγγενή ανωτερότητά τους.³

Σε ευθεία αντίθεση με όσους αντικρίζουν την Ελλάδα ως πρωταρχική πηγή της δημοκρατίας, ορισμένοι αναλυτές έχουν υποστηρίξει ότι το νεότερο ελληνικό πολιτικό σύστημα διακρίνεται από πελατοκρατία, η οποία έχει βαθιά ριζώματα στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία. Ως τέτοια, η ελληνική πολιτική θεωρείται αποϊδεολογικοποιημένη και απολιτική, λειτουργική τόσο εντός κοινοβουλευτικού όσο και εντός δικτατορικού καθεστώτος.⁴ Ωστόσο, στον βαθμό που η πελατοκρατία αποδίδει γλαφυρά το νεότερο ελληνικό πολιτικό σύστημα, οι σχέσεις προστάτη-πελάτη χρειάζεται να εξεταστούν ενδελεχώς εντός του πλαισίου τόσο των φιλοσοφικών και ιδεολογικών θεμελίων της Ελλάδας όσο και της οικονομικής της πραγματικότητας. Σε περιγραφικό επίπεδο, σχέσεις προστάτη-πελάτη παρατηρούνται σε χώρες τόσο διαφορετικές μεταξύ τους όσο η Ινδία, η Νιγηρία, η Ιαπωνία και η Ελλάδα, αν και σε κάθε περίπτωση τα πολιτισμικά συμφραζόμενα ποικίλλουν. Οι πολιτισμικές νόρμες με τη σειρά τους στηρίζονται πάνω στα φιλοσοφικά θεμέλια μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, τα οποία ενσαρκώνονται στις επικρατούσες ιδεολογίες, συμβάσεις και αξίες της. Αυτό το πλέγμα αξιών αποτελεί μέρος των θέσφατων μιας κοινωνίας, τα οποία συνήθως αγνοούνται και έτσι διαφεύγουν της αναλυτικής διερώτησης. Σε μια προσπάθεια να κατανοήσουμε πληρέστερα την πελατοκρατία, είναι επομένως απαραίτητο να διερευνήσουμε τις αξίες, τις συμβάσεις και τα συστήματα πεπαιθώσεων που πλαισιώνουν τη λειτουργία των πελατειακών δικτύων σε συγκεκριμένες κοινωνίες.

Η ελληνική αντίληψη για τον εαυτό

Παραδοσιακά, στην Ελλάδα, η αντίληψη για τον εαυτό, όπως και για τις σχέσεις του με τους άλλους και με τον γύρω κόσμο, είχε αποκλείσει το ενδεχόμενο της ύπαρξης του ατόμου ως άτομο. Ο εαυτός αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος ενός ευρύτερου συνόλου και δεν υπήρχε ως ξεχωριστό άτομο. Η πρωταρχική ομάδα αναφοράς για τον Έλληνα, η οποία διαμόρφωνε τις αξίες, τις αρχές και τις συμπεριφορές του, ήταν η εκτεταμένη οικογένεια. Η αξία του ατόμου εκτιμούνταν στη βάση της προσήλωσής του στη σπουδαιότερη ηθική αξία, το φιλότιμο, που κυριολεκτικά σημαίνει την αγάπη

³ Ο William St. Clair στο έργο του *That Greece might still be free: the Philhellenes in the War of Independence*, Oxford University Press, Λονδίνο 1972, σ. 13-22, πραγματεύεται την αναντιστοιχία μεταξύ της εικόνας που είχαν οι δυτικοευρωπαίοι για την Ελλάδα και της ελληνικής πραγματικότητας κατά το ξέσπασμα του Αγώνα της Ανεξαρτησίας το 1821.

⁴ Keith R. Legg, *Politics in modern Greece*, Stanford University Press, Στάνφορντ, Καλιφόρνια 1969.

για την τιμή, με την τιμή να προσδιορίζεται με έναν ιδιαζόντως «ελληνικό» τρόπο. Το φιλότιμο είναι ο ελληνικός όρος για όσα βιώνει κάποιος ως μέρος ενός πλέγματος ενδο-ομαδικού σχετίζεσθαι: «Το φιλότιμο είναι η κυρίαρχη ελληνική αξία· ενσωματώνει όλες τις άλλες αξίες και αρχές, καθορίζει την πρέπουσα συμπεριφορά τόσο απέναντι στα άλλα μέλη της ομάδας όσο και απέναντι στους ξένους».⁵

Αυτό που πρέπει να προσεχθεί στο φιλότιμο είναι ό,τι θα εκλάμβανε ένας Δυτικός ως διαφορετικά ηθικά κριτήρια εφαρμοζόμενα στα μέλη μιας εκτεταμένης οικογένειας και σε εκείνους του ευρύτερου περιβάλλοντος. Το ψέμα, η εξαπάτηση, η ανεντιμότητα αποτελούν ανήθικες ενέργειες όταν πρόκειται για μέλη της οικογένειας, αλλά ηθικές όταν πρόκειται για ξένους. Ωστόσο, εντός του παραδοσιακού ελληνικού πλαισίου, αυτό δεν συνιστά διπλή ηθική. Αντιθέτως, συνιστά ένα ενιαίο ηθικό σύστημα βασισμένο στο ελληνικό εννοιακό περιβάλλον όπου η κοινωνική πραγματικότητα δομείται διαφορετικά και κατ' αντιστοιχία βιώνεται διαφορετικά από ό,τι στη Δύση.⁶ Το φιλότιμο, για το οποίο δεν υπάρχει αντίστοιχος αγγλικός όρος, αποτελεί μέτρο της αξίας ενός άνδρα αναλόγως του βαθμού επιτυχίας του στην εκπλήρωση των συγγενειακών του υποχρεώσεων και την προστασία της εκτεταμένης του οικογένειας από πραγματικές ή φανταστικές απειλές που εκπορεύονται από ένα εχθρικό φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον.⁷ Η υπεράσπιση των συμφερόντων και της τιμής της οικογένειας προϋποθέτουν πρωτοβουλίες για την επαύξηση του κύρους και της οικονομικής της θέσης. Εφόσον η ποσότητα των «αγαθών» έχει εκληφθεί ως σταθερή ή περιορισμένη, όσο μια συγκεκριμένη οικογένεια βελτιώνει την κοινωνική της θέση τόσο οι υπόλοιπες θεωρούν ότι ζημιώνεται η δική τους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρ' όλες τις πρόσφατες κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις, το φιλότιμο συνεχίζει να συνιστά αξία για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. Για παράδειγμα, η ταχεία αστικοποίηση, ειδικότερα μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, αν και οδήγησε στο να χαλαρώσουν ορισμένες ενδο-οικογενειακές υποχρεώσεις, όπως οι κανόνες κατοίκησης, άφησε ανεπηρέαστους τους βασικούς ψυχολογικούς δεσμούς. Οι πυρηνικές οικογένειες τείνουν πλέον να μένουν σε δικά τους διαμερίσματα, σε αντίθεση με τα παραδοσιακά πρότυπα όπου κάμποσες γενεές ζούσαν κάτω από την ίδια στέγη. Ωστόσο, ούτε οι ανταποδοτικές οικογενειακές υποχρεώσεις έχουν

⁵ Adamantia Pollis, "Political implications of the modern Greek concept of self", *The British Journal of Sociology*, 16(1):34, 1965.

⁶ Ένας παραδοσιακός Έλληνας δεν θα βίωνε τις αξιακές αντιφάσεις που συζητούνται στο Aaron Esterson, *The leaves of spring: a study in the dialectics of madness*, Penguin Books, Studies in Existentialism and Phenomenology, Χάρμοντγουορθ, Αγγλία 1972, εφόσον ό,τι φαντάζει αντιφατικό σε ένα πολιτισμικό περιβάλλον ενδεχομένως να μην φαντάζει έτσι σε ένα άλλο.

⁷ Δεν πρέπει να υπονοηθεί ότι η εκτεταμένη οικογένεια ζει αρμονικά. Όταν η υποβόσκουσα επιθετικότητα και δυσπιστία εκδηλωθούν ανοικτά, γεγονός όχι ασύνηθες, η οικογενειακή

απονήσει ούτε η λογική της διπλής ηθικής έχει αλλάξει. Οι άνθρωποι συνεχίζουν να νιώθουν ντροπή παρά ενοχή, με την ενοχή να αποτελεί έναν μηχανισμό ρύθμισης της συμπεριφοράς όταν το άτομο σχετίζεται με τον εαυτό του και τη ντροπή όταν το άτομο σχετίζεται με τους γύρω του. Όταν κάποιος αποτυγχάνει να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις του φιλότιμου, ανεξαρτήτως κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου, δεν νιώθει αισθήματα ενοχής αλλά ντροπής, εφόσον οι άλλοι τον αντιμετωπίζουν ως αποτυχημένο.

Το φιλότιμο, όπως αναλύθηκε παραπάνω, παραπέμπει ουσιαστικά στην πρέπουσα ανδρική συμπεριφορά. Για τις γυναίκες, το φιλότιμο δεν αποτελεί εξίσου σημαντική αξία και επιφέρει διαφορετικές συμπεριφορικές συνέπειες. Η ελληνική κοινωνία είναι φοβερά ανδροκρατούμενη, με τις γυναίκες να αντιμετωπίζονται από τους άνδρες ως αντικείμενα. Οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, αποτελούν αναπόσπαστα τμήματα της εκτεταμένης οικογένειας, αλλά πέραν του προσδιορισμού όλων τους σε σχέση με αυτήν τη συλλογικότητα, η γυναίκα ειδικά προσδιορίζεται επιπροσθέτως σε σχέση με τα ανδρικά μέλη της οικογένειας, στη δικαιοδοσία των οποίων υπόκειται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της. Η πραγμάτωση του άνδρα επιτυγχάνεται μέσω των παρεμβάσεων του στο εξωτερικό –πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό– πεδίο, οι οποίες στοχεύουν στην προώθηση των συμφερόντων της εκτεταμένης οικογένειας. Η πραγμάτωση της γυναίκας επιτυγχάνεται μέσω του γάμου, με την εκτεταμένη οικογένεια να οριοθετεί το πλαίσιο εντός του οποίου κινείται. Μέσα στην οικογένεια, ο ειδικός ρόλος της γυναίκας ήταν να φροντίζει για τις ανάγκες των ανδρών αναλαμβάνοντας την ευθύνη του νοικοκυριού, να υιοθετεί τις απόψεις τους και να στηρίζει τις ενέργειές τους, και να μεγαλώνει τα παιδιά.

Η σεμνότητα είναι η υψηλότερη αρετή που μπορεί να διαθέτει μια γυναίκα. Προϋποθέτει την απουσία υποκειμενικότητας και συνεπάγεται τη δουλικότητα, τον σεβασμό στους άνδρες και την έλλειψη προσωπικών ορμών ή επιθυμιών. Παραδοσιακά, ένα νεαρό κορίτσι που επεδείκνυε ελεύθερο πνεύμα θεωρούνταν ότι είχε ελαττωματικό χαρακτήρα. Δεν διέθετε δηλαδή σεμνότητα, και κατ' επέκταση τη δέουσα υποτακτικότητα και υποχωρητικότητα, υποσκάπτοντας με αυτόν τον τρόπο τις γαμήλιες προοπτικές της. Συνεπώς, οι απαιτήσεις του φιλότιμου για την γυναίκα ικανοποιούνταν εάν συμπεριφερόταν με σεμνότητα, και ήταν υπάκουη και πειθήνια. Αν και η υποταγή στην εξουσία αποτελεί μια γενική αξία των Ελλήνων, χαίρει ιδιαίτερης αποδοχής στις γυναίκες, όπως αποδεικνύεται από μια πρόσφατη έρευνα που διενεργήθηκε σε ελληνικά αστικά κέντρα. Τις τελευταίες δεκαετίες, γίναμε μάρτυρες σημαντικών από ό,τι φαίνεται αλλαγών στους ρόλους των γυναικών. Αυξανόμενοι αριθμοί γυναικών, από τη μια, αποκτούν μόρφωση αντίστοιχη των ανδρών, και από την άλλη, εισέρχονται στην αγορά εργασίας, και μάλιστα πριν τον γάμο. Παρόλα αυτά, η υποταγή

ενότητα διασπάται· χωρίζονται σε εχθρικά στρατόπεδα και η κατάσταση βγαίνει εκτός ελέγχου.

αξιολογήθηκε από τις γυναίκες ως η πλέον σημαντική συνέπεια του φιλότιμου στη συμπεριφορά τους, ενώ οι άνδρες ερωτώμενοι τη θεώρησαν λιγότερο σπουδαία.⁸

Άλλες αξίες και αρχές που υπονοούνται με τον όρο φιλότιμο, όπως ισχύει για τους άνδρες, είναι το ανεπίτρεπτο της προσωπικής ανάληψης ευθύνης για αποτυχίες ή της αναγνώρισης λαθών. Η παραδοχή της προσωπικής υπαιτιότητας για την ανικανότητα εύρεσης εργασίας ή για την ανεντιμότητα κάποιου ή για αυτήν ενός μέλους της οικογένειάς του θα ήταν ψυχολογικά ολέθρια: θα καταρράκωνε τον εαυτό. Όλα αυτά θα υποδήλωναν έλλειψη φιλότιμου, θα έδιναν λαβή στον εχθρικό, εξωτερικό κόσμο να αντιμετωπίσει κάποιον με περιφρόνηση και χλευασμό, και έτσι να προκληθούν επώδυνα, αφόρητα αισθήματα ντροπής. Ταυτόχρονα, οι Έλληνες πιστεύουν ότι δεν ασκούν κανέναν έλεγχο στο περιβάλλον τους ή το πεπρωμένο τους. Δεν υπάρχει τίποτα πιο ενδεικτικό της αίσθησης μοιρολατρίας που διαποτίζει την κουλτούρα από το ελληνικό ελαφρολαϊκό τραγούδι. Ο πόνος και τα βάσανα της ανδρικής μοίρας –ο έρωτας χωρίς ανταπόδοση, η προδοσία, η φτώχεια– αποτελούν τα βασικά μοτίβα των στίχων. Είναι οι άλλοι που έχουν προδώσει, είναι η μοίρα που έχει κάνει κάποιον φτωχό, αφού άλλωστε το πεπρωμένο φυγείν αδύνατον. Όπως η ευθύνη για τις προσωπικές αποτυχίες κάποιου επιρρίπτεται στους απέξω, το ίδιο συνήθως συμβαίνει και με την ευθύνη για τις πολιτικές εξελίξεις. Εξαιτίας τόσο της λογικής του φιλότιμου που αποκλείει την αναγνώριση των λαθών όσο και της ταυτόχρονης αίσθησης αδυναμίας, οι Έλληνες τείνουν να μην αναλαμβάνουν την ευθύνη για τις πολιτικές ή οικονομικές τους αποτυχίες, αλλά να κατηγορούν τα στοιχεία της φύσης, τη μοίρα ή τους κακόβουλους εχθρούς.

Ιστορική εμπειρία και αυταρχισμός

Ο Μπάνφιλντ στην έρευνά του για την Καλαβρία της Ιταλίας, αποδίδει την προέλευση ενός πολιτισμικού προτύπου που απαντάται και στην Ελλάδα, του οικογενειακού αμοραλισμού, όπως τον χαρακτηρίζει, στην αρχική σπανιότητα των τοπικών πόρων, που καθιστά έτσι τον άγριο ανταγωνισμό μεταξύ των οικογενειών αυτονόητο όρο επιβίωσης.⁹ Χωρίς να εμβαθύνουμε περαιτέρω στις καταβολές μιας αντίστοιχης νόρμας κατακερματισμένου δια-ομαδικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι αρκετοί ιστορικοί

⁸ Vasso G. Vassiliou & George Vassiliou, "The implicative meaning of the Greek concept of philotimo", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 4(3):337, 1973.

⁹ Edward C. Banfield, *The moral basis of a backward society*, with the assistance of Laura Fasano Banfi, The Free Press, Γκλένκοου, Ιλινόις 1958 (ελλ. έκδ.: *Η ηθική βάση μιας καθυστερημένης κοινωνίας*, πρόλ. Γιώργος Τσιάκαλος, μτφρ. Φώτης Κοκαβέσης, Επίκεντρο, Αθήνα 2014).

παράγοντες έχουν συμβάλει στη διατήρηση της εκτεταμένης οικογένειας ως πρωταρχική ομάδα αναφοράς· στη διατήρηση της πρόσληψης του κόσμου ως εχθρικού· και στην αδυναμία του άνδρα να επηρεάσει τη ροή των γεγονότων. Ερμηνευμένη στη βάση της κλασικής κληρονομιάς που παρείχε ένα εννοιακό πλαίσιο, ή κοσμολογία, η εμπειρική πραγματικότητα της οικονομικής σπανιότητας στο πέρασμα των αιώνων ενέτεινε τον ανταγωνισμό μεταξύ των κατακερματισμένων οικογενειακών ομάδων για τους διαθέσιμους, σπάνιους πόρους. Με τη σειρά του, το Βυζάντιο ήρθε να επιθέσει στην ελληνική κουλτούρα μια θρησκευτικότητα μοιρολατρίας και αρνησικοσμίας. Η Κωνσταντινούπολη εξελίχθηκε σε απαστράπτουσα πρωτεύουσα· συγκροτήθηκε μια ιερατική τάξη της οποίας τα ανώτερα κλιμάκια διέθεταν απίστευτη εξουσία και κύρος, ενώ η επικράτεια που σήμερα γνωρίζουμε ως ελληνική αποτέλεσε την εγκαταλελειμμένη και ρημαγμένη από τη φτώχεια «μαύρη τρύπα» μιας Αυτοκρατορίας. Η επακόλουθη οθωμανοκρατία, εκκινώντας το 1453, δεν άλλαξε και πολλά στη ζωή του μέσου χωρικού εκτός του να προσθέσει μία ακόμα τάξη τόσο μουσουλμάνων όσο και χριστιανών φοροεισπρακτόρων και να ενδυναμώσει περαιτέρω την εξουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στην πραγματικότητα, κατά την ύστερη περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η εκμετάλλευση των χωρικών από τους φοροεισπράκτορες εντάθηκε.¹⁰

Η αντίδραση των χωρικών στην κοινωνική πραγματικότητα, όπως την αντιλαμβάνονταν κατά τη διάρκεια του οθωμανικού ζυγού, ήταν να εκλιπαρεί η κάθε οικογένεια ξεχωριστά τις αρχές –δημογέροντες και ιερείς– για να παρέμβουν στους φοροεισπράκτορες προκειμένου η καθεμιά τους να εξασφαλίσει ελάφρυνση των φορολογικών της επιβαρύνσεων. Το σύστημα των μιλέτ, όπου οι ορθόδοξοι ιερείς αποτελούσαν τους μεσάζοντες ή ενδιάμεσους μεταξύ των χριστιανών και των Οθωμανών αξιωματούχων, καθόρισε το θεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτούργησε η κοινωνία των χωρικών, και έθεσε τα θεμέλια για την επακόλουθη ανάπτυξη της πελατοκρατίας όταν συγκροτήθηκε το νεότερο κράτος. Στη νεότερη Ελλάδα, εντός ενός σύγχρονου πολιτικού θεσμικού περιβάλλοντος, είτε κοινοβουλευτικής αρχής είτε στρατιωτικής δικτατορίας, η ιδέα της σπανιότητας και η πίεση για «επιβίωση», ψυχολογική ή οικονομική, παρέμειναν ζωντανές. Προκειμένου να είναι έντιμοι, να εκπληρώνουν τις ηθικές τους υποχρεώσεις απέναντι στις οικογένειές τους και να συμπεριφέρονται με φιλότιμο, οι άνδρες συνέχισαν να προσφεύγουν σε άτομα κύρους και εξουσίας ως την προσφορότερη στρατηγική για την προώθηση των προσωπικών (δηλαδή, οικογενειακών) τους στόχων και συμφερόντων.

¹⁰ Για μια ανάλυση της αυξανόμενης εκμετάλλευσης στις επαρχίες που οδήγησε σε μεταγενέστερη περίοδο στις Μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτ, βλ. Roderick H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ 1963, ειδικά τα πρώτα κεφάλαια.

Η ιστορική πορεία της Ελλάδας, όπως και η αποτυχία του Ελληνικού Αγώνα της Ανεξαρτησίας από τον οθωμανικό ζυγό το 1821 να εκσυγχρονίσει ή να επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην κοινωνική δομή, διαιώνισαν την ιεραρχική δομή της κοινωνίας, με την εξουσία να εδράζεται στις παραδοσιακές τοπικές ελίτ.¹¹ Η αντίληψη περί της αδυναμίας του ατόμου να ελέγχει το περιβάλλον του και να επιδρά στη μοίρα της οικογένειάς του παρέμεινε ζωντανή. Επομένως, η μόνη διέξοδος για την επιβίωση και την όποια βελτίωση συνέχισαν να είναι η εξάρτηση από όσους διέθεταν εξουσία, οι οποίοι διαχειρίζονταν αρκετούς πόρους και ήταν σε θέση να επηρεάσουν την ευημερία κάποιου. Το σύγχρονο κράτος, συγκροτημένο το 1830, αφήνοντας άθικτη την προϋπάρχουσα κοινωνική δομή, διατήρησε την κυριαρχία των πρόσωπο με πρόσωπο σχέσεων και συνεπώς της εμπρόσωπης πολιτικής, αναγκαία προϋπόθεση για την ευόδωση της πελατοκρατίας. Αφηρημένες έννοιες όπως η ισότητα ενώπιον του νόμου και η δικαστική αμεροληψία δεν είχαν σχεδόν καθόλου νόημα, ή μάλλον αποκτούσαν περιεχόμενο και σημασία μόνο ως κρίσεις για ατομικές ενέργειες στη βάση των παραδοσιακών ανταποδοτικών υποχρεώσεων. Κατά συνέπεια, η στάση των Ελλήνων έναντι των αρχών από τις οποίες εξαρτούνταν ήταν μια στάση σεβασμού και υποταγής.

Οι «πραγματιστικοί» περιορισμοί στην αμφισβήτηση της εξουσίας έχουν περαιτέρω ενισχυθεί από μια διαδικασία κοινωνικοποίησης, μεταβιβαζόμενη από την οικογένεια και το σχολείο, όπου ο σεβασμός στην εξουσία εσωτερικεύεται και μια ανοικτή, πρόσωπο με πρόσωπο αναμέτρηση καθίσταται ψυχολογικά σχεδόν αδύνατη. Έχουν υπάρξει ποικίλες φιγούρες εξουσίας: άνδρες επικεφαλής των οικογενειών, ιερωμένοι, στρατιωτικοί, γραφειοκράτες και πολιτικοί. Ενώ ο ορισμός της πραγματικότητας με όρους ιεραρχικών ανταποδοτικών προσωπικών υποχρεώσεων έχει αντέξει στον χρόνο, το αντικείμενο απόδοσης του σεβασμού έχει μετατοπιστεί και μεταβληθεί ανάλογα με την επικρατούσα κοινωνική και πολιτική τάξη. Ο σεβασμός δεν αποδίδεται απαραίτητα σε παραδοσιακές φιγούρες εξουσίας αλλά σε οποιονδήποτε διαθέτει κύρος και εξουσία, ο οποίος με τη σειρά του «νομίμως» δικαιούται προνομίων απρόσιτων στους πολλούς. Επομένως, ο εξισωτισμός, τουλάχιστον όπως αυτός γίνεται αντιληπτός στη Δύση, δεν έχει υπάρξει παραδοσιακή ελληνική αξία. Το νόημα της ισότητας στην Ελλάδα δεν υπήρξε ούτε αυτό της ισότητας ευκαιριών, ούτε αυτό της ισότητας με όρους ανθρώπινων δικαιωμάτων, ούτε αυτό της ισότητας ως φυσική δωρεά· πρόκειται για ισότητα στη βάση της αξίας του άνδρα, με το κριτήριο της αξίας να είναι αυτό του έντιμου άνδρα, του άνδρα που συμπεριφέρεται με φιλότιμο. Με αυτή την έννοια, οι φτωχοί και οι πλούσιοι, οι αδύνατοι και οι δυνατοί

¹¹ Nikiforos Diamandouros, *Political modernization, social conflict and cultural cleavage in the formation of the modern Greek state, 1821-1828*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Columbia University, 1972 (ελλ. έκδ.: Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης*

μπορούν να είναι ίσοι. Για τις γυναίκες, η έννοια της ισότητας είναι άσχετη με οποιουδήποτε όρους εφόσον θεωρούνται κατώτερες.

Οι κοινωνίες διαθέτουν μια βασική γνωστική δομή και έναν κεντρικό πυρήνα συμβάσεων και αξιών –προκειμένου να ισορροπούν τα άτομα ψυχολογικά, να συντηρείται η κοινωνική διάδραση και να ορίζεται η κοινωνική πραγματικότητα–,¹² οι οποίες ανθίστανται στην αλλαγή, ενώ άλλες αξίες, περιφερειακές των πυρηνικών, είναι μακράν πιο ευεπίφορες στην αλλαγή. Αντιμέτωποι με ένα παρεμφερές σύνολο φυσικών ή περιβαλλοντικών «πραγματικότητων», διαφορετικοί λαοί μπορούν να αναπτύξουν αποκλίνουσες εννοήσεις αυτών των πραγματικοτήτων και να επινοήσουν ποικίλες στάσεις και πρότυπα ρύθμισης των αναμεταξύ τους σχέσεων όπως και της σχέσης τους με τα πράγματα. Αυτή η βασική γνωστική δομή ανθίσταται στην αλλαγή: νέα φαινόμενα, νέα συμβάντα και νέες εξελίξεις αφομοιώνονται και κατανοούνται εντός αυτού του πλαισίου.¹³ Για παράδειγμα, οι Έλληνες νησιώτες έχουν υπάρξει ναυτικοί για αιώνες, απουσιάζοντας, στο παρελθόν, ακόμα και για σειρά ετών. Παρόλα αυτά, ο ορισμός του εαυτού με τους όρους της οικογένειας και της εντοπιότητας και με τις συνεπαγόμενες ευθύνες και υποχρεώσεις δεν άλλαξε. Ωστόσο, την ίδια ακριβώς στιγμή, οι ναυτικοί θεωρούν ότι προσαρμόζονται άνετα στις νέες συνθήκες, συσσωρεύοντας πολιτισμικά αγαθά και υιοθετώντας συχνά ξένες καταναλωτικές συνήθειες. Στη μεταπολεμική εποχή, με την ταχεία αστικοποίηση, οι αξίες του καταναλωτισμού αφομοιώθηκαν με ζέση χωρίς ωστόσο αυτό να οδηγήσει στην κατάρρευση τέτοιων πυρηνικών αρχών όπως το ψυχολογικό δέσιμο της οικογένειας και η υποταγή και ο σεβασμός στην εξουσία.¹⁴ Ακόμα και η ταχεία είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας τα

σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002).

¹² Για μια εξαιρετική ανάλυση της κατασκευής της «πραγματικότητας» από τον άνθρωπο μέσω της θεσμοποίησης των ρόλων, των προτύπων κοινωνικής διάδρασης κλπ., όπως και της αντικειμενοποίησης αυτής της πραγματικότητας, βλέπε Peter L. Berger & Thomas Luckmann, *The social construction of reality*, Doubleday, Νέα Υόρκη 1966, ειδικά σ. 50-63 (ελλ. έκδ.: Πήτερ Λ. Μπέργκερ & Τόμας Λούκμαν, *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας: μια πραγματεία στην κοινωνιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου, επιμ. Γεράσιμος Κουζέλης & Δήμητρα Μακρυνιώτη, Νήσος, Αθήνα 2003).

¹³ Για μια ανάλυση της αφομοίωσης και της αντίθεσης, βλέπε την πειραματική εργασία του Muzafer Sherif, *Social interaction: process and products*, Aldine Publishing Co., Σικάγο 1967, σ. 347-352. Ο Sherif υποστηρίζει ότι όσο λιγότερο η αυτοεκτίμηση ενός ατόμου συναρτάται από μια συγκεκριμένη αξία (ego-involved) τόσο πιο συμβατή θεωρείται αυτή με τις αρχές του και τόσο πιο εύκολα αφομοιώνεται, ενώ αναφορικά με αξίες στις οποίες κάποιος δίνει μεγάλη σημασία ακόμα και οι ελάχιστες αποκλίνουσες θέσεις θεωρούνται αισθητά διαφορετικές από τις δικές του.

¹⁴ Ernestine Friedl, "The role of kinship in the transmission of national culture to rural villages in mainland Greece", *American Anthropologist* Νέα Σειρά, 61(1):30-38, 1959.

τελευταία χρόνια λαμβάνει χώρα εντός των στρατηγικών βελτίωσης της θέσης της οικογένειας και συχνά υπόκειται στον έλεγχο των ανδρών μελών της.

Η εικόνα των Ελλήνων, ως Ζορμπάδων, ως ελεύθερων πνευμάτων, αποτελεί ψευδαίσθηση καλλιεργούμενη από την ετοιμότητα με την οποία κριτικάρουν και απαξιώνουν τις αρχές, από την εριστικότητα τους και από την πανσπερμία απόψεων που εκφράζεται για το οτιδήποτε. Όπως ήδη σημειώθηκε, η ανοικτή αψηφισιά της εξουσίας στην Ελλάδα είναι ψυχολογικά αδιανόητη· οι λεκτικές επιθέσεις δεν προαναγγέλλουν ενδεχόμενη ανάληψη δράσης. Αυτή ακριβώς η εριστικότητα λειτουργεί ως ψυχολογική διέξοδος για τις εντάσεις που προκύπτουν από την πάλη με τη «μοίρα κάποιου», αλλά είναι «γεμάτη θόρυβο κι οργή, δίχως κανένα νόημα».¹⁵ Η γκρίνια δεν στοχεύει στην ανατροπή της συνθήκης κάποιου, αλλά αντιθέτως στην εκτόνωση των βασάνων του. Μια ανοικτή πρόκληση στην εξουσία επιφέρει ψυχολογικά τραύματα και θέτει σε κίνδυνο τις προοπτικές κάποιου για κοινωνική εξέλιξη. Οποιαδήποτε τέτοια ενέργεια, θα ισοδυναμούσε επομένως με την αποτυχία κάποιου να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του. Η λεκτική κριτική, απόρροια της παραίτησης από τη δράση, ενισχύει την αίσθηση ανημποριάς, την πίστη ότι «τίποτα δεν μπορεί να γίνει».¹⁶ Η εριστικότητα και το οπλοστάσιο γνωμών που φέρουν οι Έλληνες αποτελούν την κουβέντα, ένα είδους λεκτικού παιχνιδιού. Συχνά, αποτελεί τη μη βίαιη εναλλακτική στη φυσική πάλη – μια αρένα στην οποία οι μαχητές επιδίδονται σε έναν πόλεμο λέξεων. Συνήθως, ελάχιστη σημασία αποδίδεται στην ουσία των λογομαχιών. Αντιθέτως, στόχος της κουβέντας είναι να κατατροπώσει, να ξεγελάσει κάποιος τον αντίπαλό του και να αναδειχθεί νικητής.¹⁷ Δεδομένης της χομπσιανής αντίληψης για τη ζωή που έχουν οι Έλληνες, η κουβέντα, ή αλλιώς η εριστικότητα, αποτελεί έναν μηχανισμό κοινωνικού ελέγχου που περιστέλλει τη δυνητική βία που ενυπάρχει σε έναν κόσμο όπου όλοι καταφέρονται εναντίον όλων.

Μια από τις ελληνικές αξίες που στοχεύει στον μετριασμό του φόβου της δυνητικής βίας μέσω της επιβολής περιορισμών στη συμπεριφορά είναι η ησυχία. Η ησυχία πρέπει να διασφαλίζεται στην οικογένεια, όπως και στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο. Ησυχία σημαίνει ότι τίποτα δεν έχει συμβεί που να διαταράσσει την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων και επομένως όλα έχουν καλώς. Ψυχολογικά μιλώντας, η διατάραξη της ηρεμίας πυροδοτεί

¹⁵ Γουίλιαμ Σαίξπηρ, *Μάκβεθ*, Πράξη Ε', Σκηνή Ε', Στίχος 11.

¹⁶ Λανθασμένα πορίσματα εξαγονται συχνά από την έλλειψη οικειότητας με την αλληλοσυσχέτιση ειδικών συμπεριφορών σε συγκεκριμένες κουλτούρες. Για παράδειγμα, βλέπε Daniel Lerner, *The passing of traditional society: modernizing the Middle East*, Free Press, Γκλένκοου, Ιλινόις 1958, στο οποίο ο συγγραφέας διαπιστώνει, στην πιλοτική έρευνα που διενήργησε στην Ελλάδα, ότι οι Έλληνες είχαν εκμοντερνιστεί εφόσον μπορούσαν να ταυτιστούν με τους πολιτικούς τους ηγέτες, να συζητούν πολιτικά και να διαβάζουν μανιωδώς εφημερίδες. Από αυτό συνήγαγε το συμπέρασμα ότι οι Έλληνες είναι ενεργοί πολίτες, αγνοώντας το εμπειρικό δεδομένο ότι μια τέτοια συμπεριφορά δεν σχετίζεται απαραίτητα με τη δράση, ούτε αναγκαστικά καταδεικνύει κάποια πίστη στη δυνατότητα για δράση.

¹⁷ Adamantia Pollis, *ό.π.*, σ. 42.

ανεξέλεγκτα αισθήματα ανησυχίας περί επικείμενης καταστροφής και χάους.¹⁸ Τα παιδιά νουθετούνται ώστε να μην κάνουν ερωτήσεις και να κάθονται ήσυχα.¹⁹ Οι ενήλικες αποδοκιμάζονται και απομονώνονται εάν σπάσουν καθιερωμένους, τυποποιημένους κανόνες συμπεριφοράς και διαγωγής στην οικογένεια και την κοινωνία. Η επιδίωξη της ησυχίας μειώνει προφανώς τις πιθανότητες ξεσπάσματος βίας. Ωστόσο, δεν είναι μόνο η βία που φαντάζει απειλητική και τρομακτική, αλλά κάθε εκδήλωση αταξίας, σύγκρουσης ή εναντίωσης· όλα οδηγούν στην αναρχία. Μια σημαντική συνέπεια της υψηλής προτεραιότητας που αποδίδεται στην ησυχία, πάνω και πέρα από άλλες αξίες όπως η ισονομία και η δικαιοσύνη, είναι ότι οι εκδηλώσεις διασάλευσης της καθιερωμένης τάξης και αμφισβήτησης των κατεστημένων αρχών θεωρούνται ότι προλειαίνουν το έδαφος για το χάος, καθιστώντας αναγκαία την καταπίεση και την καταστολή προκειμένου να ματαιωθούν οι μεταρρυθμίσεις και η κοινωνική αλλαγή. Τόσο ο ανταγωνισμός μεταξύ συγκρουόμενων ομάδων συμφερόντων, όπως προκρίνεται από τους πλουραλιστές,²⁰ όσο και η ενδεχόμενη λειτουργικότητα της συγκρουσιακότητας, όπως ορίζεται από τον Κόζερ,²¹ ακυρώνονται από την έννοια της ησυχίας και τον φόβο της διάλυσης. Αναπόφευκτα, οι απεργίες, οι διαδηλώσεις, τα συλλαλητήρια και οι πορείες που διοργανώνονται από εθελοντικές οργανώσεις θεωρούνται ότι αναταράσσουν την επικρατούσα «ειρηνική» κοινωνική τάξη. Αντιθέτως, η σύγκρουση μεταξύ κατακερματισμένων ομάδων εντός του πελατειακού συστήματος δεν θεωρείται διαλυτική αλλά αντιθέτως ενισχυτική της ησυχίας.

Η αξιολόγηση της ησυχίας και η εστίαση στη σταθερότητα και την αρμονία ριζώνουν εν μέρει στη νεότερη ελληνική ιστορική εμπειρία, μια εμπειρία έντονων περιοδικών διαιρέσεων και εγχώριας βίας· ο Ελληνικός

¹⁸ Ο ψυχολογικός φόβος του εσωτερικού χάους ως καθοριστικός παράγοντας των πολιτικών στάσεων ειδικότερα σε σχέση με την αποδοχή του δικτατορικού καθεστώτος είναι ένα από τα πορίσματα μιας πρόσφατης έρευνας. Βλέπε Alexander T. Simos & R. Eugene Cash, "Greek-American attitudes toward the Greek dictatorship in progress", 1974, αδημοσίευτο χειρόγραφο.

¹⁹ Μια εξαιρετική ποιητική αποτύπωση των στάσεων των Ελλήνων αναφορικά με την αμφισβήτηση της εξουσίας και τον περιορισμό των ενδιαφερόντων κάποιου στα συμφέροντά του και μόνο είναι το "To one who doesn't resist" [Σε αυτόν που δεν αντιστέκεται], σε μια ποιητική συλλογή σχετικά με την ελληνική αντίσταση κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Παπαδόπουλου από τον Norman Weinstein, *Let us be Greek: poems and notes on a people's struggle*, Dorrance, Φιλαδέλφεια 1975, σ. 65-66.

²⁰ Ως παραδείγματα, βλέπε Robert A. Dahl, *Who governs?: democracy and power in an American city*, Yale University Press, Yale Studies in Political Science 4, Νιου Χέιβεν 1961· *Modern political analysis*, Prentice-Hall, Foundations of Modern Political Science Series, Ινγκλγουντ Κλιφς, Νιού Τζέρσεϊ 1970 (ελλ. έκδ.: Ρόμπερτ Νταλ, *Σύγχρονη πολιτική ανάλυση*, μτφρ. Μάρκος Βλάχος & Παναγιώτης Καλογεράτος, επιμ. Γεώργιος Κ. Βλάχος, Εκδόσεις Παπαζήση, Βιβλιοθήκη Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα 1979)· David Easton, *A framework for political analysis*, Prentice-Hall, Prentice-Hall Contemporary Political Theory Series, Ινγκλγουντ Κλιφς, Νιού Τζέρσεϊ 1965.

²¹ Lewis A. Coser, *Continuities in the study of social conflict*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1967.

Πόλεμος της Ανεξαρτησίας του 1821-1829 συνοδευόμενος από εμφύλιες διαμάχες· η έξωση του Βασιλιά Όθωνα το 1863· το βαθύ σχίσμα μεταξύ βενιζελικών και φιλοβασιλικών κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο· ο εμφύλιος πόλεμος που επακολούθησε του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου και η αγριότητα που επήλθε της φοιτητικής εξέγερσης στο Πολυτεχνείο το 1973 κατά τη διάρκεια της δικτατορίας Παπαδόπουλου. Τα περιστατικά διχασμού και βίας στη νεότερη Ελλάδα δεν υπήρξαν ούτε συχνότερα ούτε σπανιότερα από αυτά σε αρκετές άλλες χώρες, αλλά στην Ελλάδα τα εν λόγω βιώματα έχουν ερμηνευτεί και κατανοηθεί με βάση τη χομπσιανή φύση του κόσμου και την απώλεια του ήθους, ενισχύοντας ψυχολογικά τις προϋπάρχουσες αξίες της ησυχίας και της αρμονίας. Επομένως, η εξάλειψη των συγκρούσεων, της αταξίας και της βίας προϋποθέτει μια επαναβεβαίωση των παραδοσιακών αξιών. Σε άλλες κοινωνίες, τη Γαλλία του 18ου αιώνα για παράδειγμα, με μια συγκρίσιμη ιστορική παράδοση διχασμού και αναταραχών, οδηγηθήκαμε στη Γαλλική Επανάσταση. Ωστόσο, αυτή η σύγκρουση έγινε αντιληπτή εντός ενός ολότελα διαφορετικού γνωστικού πλαισίου όπου η επανάσταση προσλήφθηκε εν μέρει ως αποτέλεσμα ταξικής σύγκρουσης.

Ιστορικά, η θρησκεία, ειδικά όπως εκπροσωπείται από την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία, έχει καλλιεργήσει τον ψυχολογικό φόβο της διάλυσης που οδηγεί στο χάος, και έχει πριμοδοτήσει τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της υπακοής και της υποταγής στις αρχές. Η Ανατολική Ορθοδοξία διακρίνει πλήρως τα ζητήματα της ψυχής από εκείνα του κράτους και της κοινωνίας. Επομένως, τα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, φαινομενικά ενδιαφέρουν ελάχιστα την Εκκλησία. Σε αντίθεση με την Καθολική Εκκλησία που περιοδικά συγκαλεί συνόδους, οι οποίες καταπιάνονται με σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα, και οι οποίες καταλήγουν σε παπικές εγκυκλίους και άλλες επίσημες διακηρύξεις που ερμηνεύουν και εφαρμόζουν το καθολικό δόγμα σε μια ευρεία γκάμα κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων, η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία έχει να συγκαλέσει σύνοδο εδώ και δώδεκα αιώνες, από το 787 μ.Χ.²² Το πεδίο της Εκκλησίας είναι το πνευματικό, το οποίο διακρίνεται από τα κοσμικά ενδιαφέροντα του κράτους. Κατά συνέπεια, η Ελληνική Εκκλησία, τηρώντας στάση ουδετερότητας απέναντι στα μη πνευματικά ζητήματα, έχει διατηρήσει άθικτη την εξουσία της σε όλα τα πολιτικά καθεστώτα έως σήμερα. Η θρησκεία δεν παρέχει ούτε κατευθυντήριες γραμμές σε ζητήματα όπως η κοινωνική δικαιοσύνη ούτε

²² Το 1975, ξεκίνησαν διαβουλεύσεις με πρωτοβουλία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως για να εξεταστεί το ενδεχόμενο σύγκλησης μιας τέτοιας ακριβώς συνόδου. Τον Νοέμβριο του 1976, μια προσυνοδική διάσκεψη συνήλθε στο Σαμπεζί της Ελβετίας με αντιπροσωπείες από δεκατρία πατριαρχεία και εκκλησίες που κατέληξαν σε μια ημερήσια διάταξη για τη μελλοντική σύγκληση της Μεγάλης Συνόδου. Δεν ορίστηκε ημερομηνία για τη σύνοδο. [Σ.τ.Μ.: Τελικά, η εν λόγω Πανορθόδοξη Σύνοδος (αποφεύχθηκε ο χαρακτηρισμός «Οικουμενική») πραγματοποιήθηκε, μετά από σαράντα σχεδόν χρόνια, από τις 17 έως τις 26 Ιουνίου 2016, στην Κρήτη, με φτωχά μάλλον αποτελέσματα.]

κάποιον κώδικα ηθικής που να πηγάζει από τις θρησκευτικές της αρχές. Για τους Έλληνες, η θρησκεία ταυτίζεται με τον εκκλησιαστικό θεσμό. Η Εκκλησία είναι αυτή που τελεί τις λειτουργίες, όπως επίσης και τα μυστήρια και τα τελετουργικά για τη γέννηση, τη βάπτιση, τον γάμο και τον θάνατο που είναι αναγκαία για την εξασφάλιση της σωτηρίας κάποιου.²³

Αν και η Εκκλησία παραμένει επισήμως ουδέτερη απέναντι σε θέματα που άπτονται της πολιτικής σφαίρας, συνιστά έναν βασικό κοινωνικοποιητικό θεσμό μεταβίβασης παραδοσιακών αξιών και πολιτισμικών νορμών, ενώ ακριβώς εξαιτίας της ουδετερότητάς της προσδίδει θρησκευτικό κύρος στο κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα.²⁴ Τα κηρύγματα της Εκκλησίας διαπλέκονται με τις παραδοσιακές αξίες της υπακοής και της υποταγής στην κατεστημένη εξουσία, εμπεδώνοντας ταυτόχρονα την πίστη στην ανθρώπινη αδυναμία. Το ισοδύναμο της κοσμικής έννοιας του φιλότιμου ως μέτρο της ισότητας είναι η χριστιανική έννοια της ισότητας ενώπιον του Θεού, η οποία αποπροσανατολίζει από την ψυχολογική σπουδαιότητα της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας. Σύμφωνα με τις αξίες της Ορθοδοξίας, οτιδήποτε υπάρχει, οτιδήποτε συμβαίνει, είναι θέλημα Θεού, ενώ οφείλονται υπακοή και σεβασμός στις πολιτικές αρχές· τους επικεφαλής του κοινωνικού συστήματος που έχουν οριστεί από τον Θεό. Όπως ο εαυτός στην παραδοσιακή ελληνική κουλτούρα ορίζεται με όρους εκτεταμένης οικογένειας και όχι αυτόνομου ατόμου, έτσι ακριβώς κάποιος δεν υφίσταται έξω από την Εκκλησία. Ακολουθώντας, η ύπαρξή του ως μέρος της κοινωνίας εξαρτάται από την προσήλωσή του στα μυστήρια, με την ανυπακοή να οδηγεί στον αφορισμό· το θρησκευτικό αντίστοιχο της πολιτικής εξορίας που επιβάλλεται από τις πολιτικές αρχές στους πολιτικούς διαφωνούντες.²⁵ Κάθε αμφισβήτηση των εκκλησιαστικών αρχών,²⁶ όπως και κάθε αντίστοιχη των πολιτικών, θεωρείται ότι διαλύει την κοινωνική τάξη, προκαλεί ρήξεις και συγκρούσεις, διαταράσσει την ηρεμία και οδηγεί στο χάος. Συνεπώς, αρκετοί Έλληνες, οι

²³ Υπάρχουν ελάχιστες σχετικές κοινωνιολογικές αναλύσεις για την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία. Βλέπε Anastase Tzanimis, "La sociologie de la religion en Grèce", *Social Compass*, 22(1):7-17, 1975.

²⁴ Ο.π.: σ. 9: "... aujourd'hui encore elle soit considérée comme le centre autour duquel c'est organisée la société grecque. L'Eglise est devenue la cible des forces conservatrices, autant que réformatrices que la jeunesse incapable de jouer un rôle dans la formation de la nouvelle société grecque" [Ακόμα και σήμερα θεωρείται το κέντρο γύρω από το οποίο οργανώνεται η ελληνική κοινωνία. Η Εκκλησία κατέστη στόχος των συντηρητικών και των μεταρρυθμιστικών δυνάμεων που δεν τη θεωρούν ικανή να παίξει έναν ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.].

²⁵ Η πλέον πρόσφατη περίπτωση αφορισμού από την Εκκλησία αφορούσε τον φημισμένο συγγραφέα Νίκο Καζαντζάκη –με την Εκκλησία να αρνείται ακόμα και να τον ενταφιάσει όταν πέθανε το 1957–, ενώ οι πλέον πρόσφατες εσωτερικές εξορίες ήταν εκείνες που επιβλήθηκαν από τη στρατιωτική δικτατορία την περίοδο 1967-1974.

²⁶ Τα οικονομικά και ηθικά σκάνδαλα που έχουν περιοδικά μαστίσει την Εκκλησία έχουν «ερμηνευθεί» ως ενδεικτικά της αμαρτωλότητας του ανθρώπου που σε καμία περίπτωση δεν μειώνουν την Αλήθεια των εκκλησιαστικών διδαχών. Από την άλλη μεριά, η θεσμική κριτική είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη και θεωρείται ταμπού.

οποίοι ισχυρίζονται ότι δεν θρησκευούνται, είναι ωστόσο απρόθυμοι να αμφισβητήσουν ή να επικρίνουν την ιεροσύνη ή την Εκκλησία φοβούμενοι τις κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες.

Το εξεταζόμενο σύμπλεγμα αξιών, στάσεων και συμπεριφορών – παραδοσιακό ενδο-ομαδικό σχετίζεσθαι, υποταγή στην εξουσία, μοιρολατρία, πελατοκρατία– αποτελούν συστατικά στοιχεία μιας πολιτικής κουλτούρας που αντίκεινται σε ό,τι φαινομενικά χαρακτηρίζει τη δημοκρατική πολιτική. Καμία από τις κατηγορίες των Άλμοντ και Βέρμπα,²⁷ από τις οποίες επιχειρούν να αντλήσουν τα χαρακτηριστικά μιας δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας, δεν εφαρμόζεται στην Ελλάδα· δεν είναι ούτε «συμμετοχική» εφόσον οι πολίτες της δεν διεκδικούν κοινά συμφέροντα μέσω εθελοντικών οργανώσεων, ούτε «υποτακτική» εφόσον οι πολίτες της δεν ενδιαφέρονται για τις πολιτικές εκροές του συστήματος. Ωστόσο, δεν είναι ούτε «κοινοτική», εφόσον οι πολίτες της δεν είναι αδιάφοροι ή αδρανείς εντός του πολιτικού συστήματος· είναι υπερπολιτικοποιημένοι, αλλά η δράση και η αξιολόγησή της γίνεται με όρους προσωποποιημένων στόχων τους οποίους προσδοκούν να επιτύχουν «συμμετέχοντας» κατά μόνας.

Τα πολιτικά καθεστώτα της νεότερης Ελλάδας έχουν εναλλαχθεί μεταξύ κοινοβουλευτισμού και δικτατορίας –στρατιωτικής ή πολιτικής– σε ποικίλους συνδυασμούς με μια βασιλευόμενη ή αβασίλευτη δημοκρατία. Ωστόσο, ακόμα και όταν το πολιτικό σύστημα είναι επισήμως κοινοβουλευτικό, η ουσία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατικής διακυβέρνησης συχνά διαστρέφεται εν μέρει διότι εκλείπουν τα πολιτισμικά θεμέλια πάνω στα οποία στηρίζεται η εφαρμογή της. Η απουσία της έννοιας του ατόμου ως άτομο, η θεωρούμενη αδυναμία του ατόμου να επιφέρει αλλαγές, ο σεβασμός που αποδίδεται στην εξουσία και ο ψυχολογικός φόβος της αταξίας και της σύγκρουσης, όλα αυτά αντιστρατεύονται την ανάπτυξη ή τη στέρηση μιας δημοκρατικής πολιτείας.

Δημοκρατικές αρχές και ελληνική πολιτική

Οι δυσκολίες που παρατηρούνται στη λειτουργία ενός δημοκρατικού πολιτικού συστήματος εξαιτίας των παραδοσιακών πολιτισμικών νορμών είναι ποικίλες. Η απουσία μιας βαθιά ριζωμένης αντίληψης για τα ατομικά ανθρώπινα δικαιώματα έχει προσδώσει στις συνταγματικές ρήτρες ή διατάξεις που τα προστατεύουν μια νομική και πολιτική χροιά· εκλαμβάνονται ως δικαιώματα χορηγούμενα από τις αρχές ή το κράτος, παρά ως εγγενή ή φυσικά δικαιώματα που χρήζουν προστασίας από τις αυθαιρεσίες του κράτους.²⁸

²⁷ Gabriel A. Almond & Sidney Verba, *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations* (χαρτόδετη έκδοση), Little, Brown and Company, Little, Brown Series in Comparative Politics, Βοστώνη 1965. Βλέπε ειδικά το πρώτο κεφάλαιο, σ. 1-44.

²⁸ Ο ισχυρισμός κάποιων, όπως ορισμένων σοβιετικών ειδικών, ότι η χορήγηση των ατομικών δικαιωμάτων από το κράτος συνιστά ειδικό γνώρισμα των κομμουνιστικών συνταγμάτων, όπως το σοβιετικό, είναι λανθασμένος. Αυτή η ιδέα φαντάζει αυταπόδεικτη σε κοινωνίες,

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ελληνική γλώσσα δεν διαθέτει κάποιον όρο για τα “privacy” και “right to privacy”.²⁹ Ο ελληνικός αντίστοιχος όρος «απόρρητο» έχει διαφορετικές συνδηλώσεις και παραπέμπει σε άλλες έννοιες. Από τη στιγμή που η γλώσσα, όπως έχει υποστηριχθεί από τον Σαπίρ,³⁰ παρέχει το εννοιακό πλαίσιο για τη δόμηση της πραγματικότητας, η ιδιωτικότητα δεν έχει νόημα στην παραδοσιακή ελληνική κουλτούρα. Οι πολιτικές συνεπαγωγές της απουσίας της έννοιας της ιδιωτικότητας και η νομικιστική πρόσληψη των ανθρώπινων δικαιωμάτων υπονομεύουν προφανώς τη στερέωση του δημοκρατικού συστήματος.

Ένα σύμπλεγμα στάσεων, αξιών και πεπιοθήσεων παρακωλύουν τη λειτουργία της δημοκρατίας ή ακόμα και ενός σύγχρονου συμμετοχικού έθνους-κράτους στην Ελλάδα. Η παραδοσιακή πίστη στην ανθρώπινη αδυναμία κατατείνει στην πρόσληψη της δημόσιας πολιτικής ως κάτι πέραν του εύρους δυνατοτήτων του μέσου πολίτη· έτσι εντάσσεται στη σφαίρα των κρατικών αρμοδιοτήτων, ενώ το άτομο περιορίζει τα ενδιαφέροντά του στην εύρεση δουλειάς, στην έκδοση αδειών κλπ., που μπορούν να εξασφαλιστούν μέσω της παρέμβασης ενός προστάτη. Ακολουθως, η υπακοή και η υποταγή που παραδοσιακά οφείλονται στην εξουσία εμπεδώνουν μια μη συμμετοχική κουλτούρα, σε αντίθεση με την εξουσία στις σύγχρονες κοινωνίες που εδράζεται σε θεσμικούς ρόλους προσδιορισμένους με όρους λειτουργικής εξειδίκευσης. Στις αντιπροσωπευτικές κυβερνήσεις, η εξουσία των Προέδρων, των Πρωθυπουργών, των βουλευτών και των νομοθετικών οργάνων έγκειται στη θέση που κατέχουν και τις λειτουργίες που επιτελούν. Τουλάχιστον επί της αρχής, είναι υπόλογοι στο εκλογικό σώμα και υπόκεινται σε ανάκληση εφόσον η κυριαρχία ανήκει στον λαό. Η αυταρχική παράδοση της ελληνικής κουλτούρας, υποβασταζόμενη από θρησκευτικές αξίες, είναι ξένη τόσο προς την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας όσο και προς την έννοια της προστασίας των μειονοτικών δικαιωμάτων. Η βάση της εξουσίας στην Ελλάδα δεν είναι ούτε παραδοσιακή, ούτε γραφειοκρατική, ούτε χαρισματική.³¹ Εκείνοι στους οποίους ανατίθεται η εξουσία εναλλάσσονται ανάλογα με τις κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις. Η εξουσία παραμένει διάχυτη, και ισοδυναμεί με την αξία που αποδίδεται σε όσους διαθέτουν δύναμη.

Συμπληρωματικά των βασικών εννοιακών και νοοτροπιακών διαστάσεων μιας δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας, εντοπίζονται άτυπες

όπως η Ελλάδα, που δεν διαθέτουν καμία φιλοσοφία των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου.

²⁹ [Σ.τ.Μ.: Αποδίδονται πλέον ως «ιδιωτικότητα» και «δικαίωμα στην ιδιωτικότητα» αντίστοιχα.]

³⁰ Βλέπε Edward Sapir, “Language”, στο *Selected writings of Edward Sapir in language, culture, and personality*, του David G. Mandelbaum επιμ., University of California Press, Μπέρκλεϊ 1949, σ. 324-386, για μια ανάλυση της σχέσης μεταξύ γλώσσας και κουλτούρας.

δομές ενταγμένες σε ένα κοινωνικό πλαίσιο με εκτενή διαφοροποίηση ρόλων που διευκολύνει την έκφραση ποικίλων συμφερόντων. Ο Νταλ, εκθειάζοντας τον πλουραλισμό ως την ουσία της δημοκρατικής πολιτείας, τον ορίζει ως τη συνθήκη εκείνη στην οποία αντιμαχόμενες ελίτ, εκπροσωπώντας οργανωμένες μειονότητες, εκφράζουν και συναρθρώνουν τα συμφέροντά τους εντός των καθιερωμένων κανόνων του παιχνιδιού, αν και κάθε ελίτ μπορεί να αποτελεί τον κύριο φορέα λήψης αποφάσεων σε εκείνες τις σφαίρες που την αφορούν περισσότερο.³² Αν και ο πλουραλισμός μετά βίας αποτελεί μια ακριβή θεωρητική ή φιλοσοφική απεικόνιση του αμερικανικού πολιτικού συστήματος, εφόσον αγνοεί τα ζητήματα του πώς και από ποιον «κρίσιμες» και «σημαντικές» αποφάσεις λαμβάνονται και του ποιος ασκεί την εξουσία, είναι παρόλα αυτά περιγραφικός της θεμελιώδους αρχής της λειτουργικότητας ως οργανωτική αρχή των βιομηχανικών κρατών.

Στην Ελλάδα, οι λειτουργικές ομάδες συμφερόντων, με την εξαίρεση της χρηματοδοτικής και οικονομικής ολιγαρχίας, δεν έχουν υπάρξει σημαντικόι πολιτικοί δρώντες. Κυρίαρχα είναι τα πελατειακά δίκτυα που συγκροτούνται κάθετα από το τοπικό προς το εθνικό επίπεδο, ενώ στο εθνικό επίπεδο διαρκώς μεταβαλλόμενοι συνασπισμοί μορφοποιούνται σε πολιτικά κόμματα. Στις αγροτικές περιοχές, οι προστάτες (βουλευτές του Κοινοβουλίου) ικανοποιούν τα προσωποποιημένα αιτήματα των πελατών τους, ενώ οι πελάτες παραμένουν πιστοί και διασφαλίζουν την επανεκλογή του προστάτη. Οι πελατειακές σχέσεις είναι πρόσωπο με πρόσωπο σχέσεις και επιφέρουν στενό ψυχολογικό δέσιμο. Στα αστικά κέντρα, οι σχέσεις προστάτη-πελάτη εξακολουθούν να υφίστανται, αν και τα δίκτυα είναι συνθετότερα και, δεδομένης της αδυνατότητας εμπρόσωπων σχέσεων μεταξύ ψηφοφόρου και αντιπρόσωπου,³³ περιλαμβάνουν περισσότερους ενδιάμεσους. Η μεγαλύτερη ανωνυμία στα αστικά κέντρα σε συνδυασμό με τις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές φαίνεται παρόλα αυτά να καλλιεργούν μια τάση, ειδικά στην Αθήνα, να ψηφίζει κάποιος με όρους «εθνικού» κομματικού ηγέτη, κομματικών ταυτίσεων ή αρχών. Σε αντίθεση με την πελατειακή κοινωνία, οι σύγχρονες κοινωνίες, ανεξαρτήτως ιδεολογικών βάσεων, τείνουν να οργανώνονται οριζόντια σε επαγγελματικές ομάδες συμφερόντων που αντιπροσωπεύουν τους κοινούς στόχους των μελών τους. Στις αντιπροσωπευτικές κυβερνήσεις, η επανεκλογή εξαρτάται εν μέρει από τις θέσεις που υιοθετούνται αναφορικά με διάφορα ζητήματα και/ή τις κομματικές πλατφόρμες. Στην Ελλάδα, οι

³¹ Αυτή η τυπολογία αναπτύχθηκε από τον Μαξ Βέμπερ στο έργο του *The theory of social and economic organization*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1947, σ. 329-363 (ελλ. έκδ.: *Οικονομία και κοινωνία: κοινωνιολογικές έννοιες*, μτφρ.-επιμ. Θανάσης Γκιούρας, Σαββάλας, Κοινωνικές Επιστήμες, Αθήνα 2005).

³² Robert A. Dahl, *Who governs?*, ό.π.

³³ Το μόνο άρθρο στα ελληνικά που πραγματεύεται την πελατοκρατία και έπεσε στην αντίληψη της γράφουσας είναι το Αντώνιος Γ. Κοσμόπουλος, «Σχέσεις προστασίας (patron-client relationships): μια πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 25:413-424, 1975.

κοινοβουλευτικοί αντιπρόσωποι καταπιάνονται με το χτίσιμο πελατειακών δικτύων, ξέχωρα από τη διαμόρφωση πολιτικών θέσεων, προκειμένου να εξασφαλίσουν την επανεκλογή τους. Από την άλλη μεριά, οι διοικητικοί υπάλληλοι καταπιάνονται με την ικανοποίηση ή άρνηση χατιριών, προωθώντας ή απορρίπτοντας αιτήματα για ρουσφέτια, αναλόγως του εάν κάποιος είναι ημέτερος ή όχι, παρά εφαρμόζοντας τους νόμους και τους κανονισμούς αποτελεσματικά και αμερόληπτα.³⁴ Επομένως, το ελληνικό κοινοβουλευτικό σύστημα, από το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου έως το 1967, και ύστερα από μια περίοδο δικτατορικής διακυβέρνησης, εκκινώντας πάλι το 1974, έχει αποτελέσει το επίσημο θεσμικό πλαίσιο υπονομευμένο εν μέρει από τις παραδοσιακές πολιτισμικές νόρμες. Ενδεικτική της αντι-πλουραλιστικής προσέγγισης της δημοκρατίας είναι η δήλωση του πρωθυπουργού Καραμανλή στην ελληνική Βουλή στις 12 Ιουνίου 1976 ότι οι οργανωμένες μειονότητες είναι αντιδημοκρατικές.³⁵

Ορισμένοι αναλυτές θεωρούν λειτουργική την πελατειακή πολιτική στις αναπτυσσόμενες χώρες, με την έννοια ότι ενοποιεί κράτη διακρινόμενα από σημαντικές πολιτισμικές, εθνοτικές, φυλετικές ή θρησκευτικές διαιρέσεις.³⁶ Η Ελλάδα δεν έχει γνωρίσει τέτοιου τύπου διαιρέσεις, αν και ιστορικά η εντόπια και η περιφερειακή ταυτότητα και αφοσίωση υπερέιχαν της εθνικής ένταξης και αφοσίωσης. Έτσι, ένας Έλληνας προσδιόριζε πρωτογενώς τον εαυτό του ως μέλος μιας συγκεκριμένης εκτεταμένης οικογένειας και δευτερογενώς ως μέλος ενός συγκεκριμένου χωριού. Παραδοσιακά, κάτοικοι γειτονικών χωριών αντιμετώπιζονταν ως ξένοι και στιγματιζονταν αναλόγως. Η πελατειακή πολιτική στην Ελλάδα, αντί να λειτουργεί ως ενοποιητικός παράγοντας, έτεινε να κατακερματίζει περαιτέρω την κοινωνία. Έφερνε αντιμέτωπη τη μια εκτεταμένη οικογένεια εναντίον της άλλης, το ένα χωριό εναντίον του άλλου, και τη μια περιφέρεια εναντίον της άλλης. Η ενίσχυση των περιφερειακών ταυτίσεων που ευνοεί η πελατοκρατία και, επιπρόσθετα, η εμπρόσωπη πολιτική παρεμποδίζουν την ανάδυση μιας εθνικής ηγεσίας. Η διακυβέρνηση από τους ηγέτες οποιουδήποτε συνασπισμού πελατειακών δικτύων θεωρείται εξ ορισμού ότι αποκλείει τα μέλη των ηττηθέντων πελατειακών δικτύων από τα οφέλη και τις απολαβές που προκύπτουν από την άσκηση της εξουσίας. Αυτή η αντίληψη ενισχύεται περαιτέρω δεδομένης της αδυναμίας διάκρισης μεταξύ των θεσμικών ρόλων και των προσώπων που τους ενσαρκώνουν τόσο από την πλευρά των πολιτών όσο και από αυτήν των ηγετών. Αξίζει να σημειωθεί ότι το σύστημα των αμοιβαίων υποχρεώσεων –αν και μεταξύ

³⁴ Εδώ δεν αμφισβητώ την εγκυρότητα των αναλύσεων του γραφειοκρατικού κράτους στις βιομηχανικές κοινωνίες. Αντιθέτως, υποστηρίζω ότι τα πρότυπα ρύθμισης της γραφειοκρατικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα διαφέρουν από εκείνα στις βιομηχανικές κοινωνίες.

³⁵ Ομιλία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, στις 12 Ιουνίου 1976, *Πρακτικά της Βουλής*, σ. 5443, στην οποία κάλεσε την κοινωνία να κινητοποιηθεί εναντίον των μειονοτικών διεκδικήσεων.

³⁶ Rene Lemarchand & Keith Legg, "Political clientelism and development: a preliminary analysis", *Comparative Politics*, 4(2):149-178, 1971.

ατόμων που διαθέτουν άνισους πόρους—, το οποίο πλαισιώνει ένα ενεργό πελατειακό δίκτυο, στηρίζεται με τη σειρά του στην ελληνική ηθική που διαθέτει διαφορετικά κριτήρια ηθικής μεταχείρισης των ξένων από εκείνους με τους οποίους κάποιος «γνωρίζεται προσωπικά».

Παρ' όλες τις διαλυτικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας, διάφοροι παράγοντες σε ατομικό, κοινωνικό, ψυχολογικό, πολιτισμικό και ιδεολογικό επίπεδο έχουν διαχρονικά συνασπιστεί για να αποτρέψουν τη διάλυση. Καταρχάς, η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία —ένα αμάλγαμα της διανοητικής ανωτερότητας των αρχαίων Ελλήνων και της αίγλης και του αχανούς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας— αποτέλεσε θεμελιώδη ενοποιητική δύναμη για έναν σχεδόν αιώνα. Οι απόπειρες επανασύστασης του Βυζαντίου, προκειμένου να εκπληρωθεί η Μεγάλη Ιδέα, κυριάρχησαν στην ελληνική πολιτική σκηνή για έναν σχεδόν αιώνα έως την οριστική ματαίωσή τους με την ήττα των ελληνικών στρατευμάτων στη Μικρά Ασία από τις δυνάμεις του Κεμάλ Ατατούρκ το 1922. Έως τότε, ο αλυτρωτισμός λειτουργούσε ως ύψιστος στόχος που ένωνε τους Έλληνες, ενώ παράλληλα αποσπούσε την προσοχή από τα εσωτερικά ζητήματα και απέτρεπε τον κατακερματισμό της κοινωνίας.³⁷ Μεταγενέστερες προσπάθειες επαναπροσδιορισμού της εθνικιστικής ιδεολογίας δεν προσέφεραν ωστόσο ένα ενοποιητικό αφήγημα. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τους εξωτερικούς στόχους, όπως ενσαρκώνονταν στη Μεγάλη Ιδέα, στα εσωτερικά κριτήρια καθορισμού των οριζουσών της μοναδικότητας και της ανωτερότητας των Ελλήνων —ο φασισμός του Μεταξά, οι εθνικόφρονες της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής περιόδου, και η Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών του Παπαδόπουλου—, είχε κάθε φορά να κάνει με πολιτικά κριτήρια, και φέρνοντας αντιμέτωπους Έλληνες εναντίον Ελλήνων, απέτυχε ως ενοποιητική δύναμη.

Οι συνιστώσες της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας και οι στόχοι που απορρέουν από αυτές έχουν εκτενώς συζητηθεί. Ωστόσο, λιγότερο σαφή παραμένουν τα κοσμολογικά θεμέλια της ελληνικής κοινωνίας — τα άρρητα συνήθως δεδομένα. Στον αντίποδα της ελληνικής διχόνοιας και του φόβου για το χάος, και άρρηκτα συνδεδεμένα με αυτά, εντοπίζεται μια ιδεολογία αρμονίας που υπερβαίνει τους διαχωρισμούς και αποκλείει τη διάλυση. Με αυτή την έννοια, η ενότητα με βάση την εθνικιστική ιδεολογία αποτελεί ένα μόνο στοιχείο, το οποίο μάλιστα πηγάζει εν μέρει από μια βασική κοσμοθεώρηση. Επομένως, αν και σε ένα πρώτο επίπεδο, οι σχέσεις ανθρώπου προς άνθρωπο είναι χομπσιανές, η βαναυσότητα που μια τέτοια φυσική κατάσταση ορίζει αποτρέπεται από τις δυνάμεις της αρμονίας που διέπουν το σύμπαν και συγκρατούν την πιθανή βία. Αυτή η αρχή της αρμονίας ορίζεται από τον Θεό και στο κοσμικό πεδίο φανερώνεται στην κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Καθήκον του ανθρώπου είναι να διαφυλάξει αυτή την τάξη και

³⁷ Βλέπε Adamantia Pollis, *The Megali Idea: a study of Greek nationalism*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Johns Hopkins University, 1958, για μια ανάλυση του ρόλου της Μεγάλης Ιδέας ως ενοποιητική δύναμη.

να αποφύγει όσες ενέργειες μπορούν να πυροδοτήσουν την κοινωνική αποσάθρωση και το χάος. Επομένως, χρέος του πολίτη είναι η πειθαρχία και η συναίνεση στις πολιτικές αρχές, ενώ χρέος των αρχών είναι η συντήρηση της κοινωνικής τάξης, η διατήρηση της ηρεμίας και η αποφυγή της διαφωνίας και της αταξίας.

Η σύγκλιση των ιδεολογικών, κανονιστικών και συμπεριφορικών χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας παρέχει μεν μια ασθενή συνοχή, η οποία ωστόσο βρίθει εντάσεων και φορτίσεων· μαρτυρούν μια αυταρχική κοινωνία αντίθετη στην κοινωνική αλλαγή. Ωστόσο, η εμπειρική πραγματικότητα καταδεικνύει ότι η Ελλάδα, όπως όλες οι κοινωνίες, δεν είναι στατική, και είναι απίθανο το κατεστημένο, όπως και το παράδειγμα πάνω στο οποίο εδράζεται, να μπορεί αενάως να ενσωματώνει και να εξουδετερώνει την αλλαγή χωρίς την τελική καταστροφή του ίδιου του παραδείγματος. Σε μια προσπάθεια να αποθαρρυνθεί η κοινωνική αλλαγή, καθίσταται αναγκαίο να αγνοηθεί η κρισιμότητα κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων, να κατασταλούν εκδηλώσεις δυσαρέσκειας και να αποκρουστούν πιέσεις για μεταρρυθμίσεις ως ενέργειες ελάχιστων κακόβουλων ανθρώπων αποφασισμένων να καταστρέψουν την αρμονία που διέπει την κοινωνία. Η σημασία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης παραβλέπεται, ενώ παράλληλα οι δυνατότητες για ταξική σύγκρουση υποτιμούνται. Η σιωπηρή οργανική ενότητα μεταξύ Εκκλησίας, θρησκείας, έθνους και λαού, όπως και η ιδεολογία της αρμονίας, αποκλείουν την επίσημη αποδοχή των συγκρουόμενων λειτουργικών συμφερόντων. Μονάχα συμφέροντα διεκδικούμενα εντός των πελατειακών δικτύων θεωρούνται θεμιτά και μη απειλητικά για την καθεστηκυία τάξη. Στη δυτική Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η φιλοσοφία του πλουραλισμού βασίζεται στην αναγκαιότητα συμφιλίωσης των συγκρουόμενων κοινωνικο-οικονομικών συμφερόντων, ενώ στα ανατολικοευρωπαϊκά σοσιαλιστικά κράτη επίσημη ιδεολογία είναι η εργατική διακυβέρνηση. Στην Ελλάδα, τίποτα από τα δύο δεν ισχύει. Αντιθέτως, έχουμε μάλλον μια παραδοσιακή σύλληψη της κοινωνίας που αρνείται την ίδια την ύπαρξη της σύγχρονης κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας.

Η κυρίαρχη ελληνική ιδεολογία της αρμονίας και της ενότητας, τα αυταρχικά θεμέλια της ελληνικής κοινωνίας και ο αντι-νεωτερικός προσανατολισμός των ελληνικών ελίτ έχουν είτε ανακόψει τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές είτε εξουδετερώσει το δυναμικό τους για ριζοσπαστικό μετασχηματισμό, διοχετεύοντάς τες σε παραδοσιακά πολιτισμικά κανάλια και κατ' επέκταση μετριάζοντας τον αντίκτυπό τους. Αξίζει να επιχειρήσουμε μια σύγκριση με τη βόρεια γείτονα της Ελλάδας, τη Βουλγαρία, την οποία οι Έλληνες αντιμετώπιζαν ως «βάρβαρη», υπανάπτυκτη χώρα και η οποία, θεωρούμενη βάσει οποιουδήποτε δείκτη οικονομικής ανάπτυξης, υστερούσε σημαντικά της Ελλάδας πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Βουλγαρία σήμερα υπερισχύει της Ελλάδας σε όρους

βιομηχανοποίησης και ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης.³⁸ Ωστόσο, ο εκσυγχρονισμός και η ανάπτυξη στη Βουλγαρία συνοδεύτηκαν από ριζικές αλλαγές στην κοινωνική δομή, την κατανομή της εξουσίας και μια νέα ιδεολογία. Στην Ελλάδα, η κυρίαρχη ιδεολογία και τα όργανά της, οι άρχουσες ελίτ, αντιστέκονται στην αλλαγή, εκλαμβάνοντάς την ως καταστροφική των αξιών του πολιτισμού και ως υπονομευτική της εξουσίας τους. Η εθνικιστική ιδεολογία ανατρέχει πίσω σε μια μυθική χρυσή εποχή ως το ιδανικό που οι σύγχρονοι Έλληνες πρέπει να πασχίσουν να μιμηθούν. Η ιδεολογία της αλλαγής και της προόδου, τόσο διαδεδομένη στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, δεν έχει ριζώσει στην Ελλάδα.

Πιέσεις για κοινωνική αλλαγή

Η παραδοσιακότητα της ελληνικής κουλτούρας, κοινωνίας και πολιτικής, όπως αναλύθηκε στις προηγούμενες σελίδες, είναι ωστόσο μερική, καθώς δεν ελήφθησαν υπόψη αντιφατικά εμπειρικά δεδομένα ενδεικτικά μιας σημαντικής κοινωνικής αλλαγής. Τα γερά θεμέλια της ελληνικής κοινωνίας έχουν υποστεί κλυδωνισμούς προκαλούμενους από τις κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις, τις μεταβαλλόμενες αξίες και την προώθηση εναλλακτικών ιδεολογιών. Ορισμένες από τις συντελούμενες αλλαγές έχουν ενσωματωθεί στην κυρίαρχη ιδεολογία, άλλες δεν έχουν εκληφθεί ως απειλητικές για την καθεστηκυία τάξη, ενώ κάποιες άλλες έχουν αποτελέσει και συνεχίζουν να αποτελούν μια σοβαρή απειλή. Η διχόνοια, για παράδειγμα, που προκλήθηκε από τις εθνικιστικές ιδεολογίες των πρόσφατων δεκαετιών έχει εν μέρει αντισταθμιστεί από τις νοοτροπιακές αλλαγές σύμφωνα με τις οποίες είναι πλέον το ελληνικό έθνος, και όχι το χωριό, που έχει καταστεί θεμελιώδης ομάδα αναφοράς. Σταδιακά, η κοινωνικοποίηση μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος, ελεγχόμενου από το κέντρο, την Αθήνα, και εγγενώς εθνικιστικού, έχει φέρει αποτέλεσμα. Μεγαλύτερης ίσως σπουδαιότητας υπήρξε η ταχεία αστικοποίηση στη μεταπολεμική περίοδο, παράλληλα με τη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών που ενώνουν τους κατοίκους της υπαίθρου με αυτούς των πόλεων, μεταβιβάζοντας έτσι τις αστικές αξίες και αντιλήψεις, συμπεριλαμβανομένης της ελληνικότητας, στις επαρχίες.³⁹ Η ελληνική μετανάστευση, ως εξαγωγή εργατών στη δυτική Ευρώπη τα τελευταία χρόνια, έχει περαιτέρω ενισχύσει τη μετατόπιση στο επίπεδο του ελληνικού έθνους ως την πρωτογενή ομάδα αναφοράς. Οι κοινωνίες στις οποίες ζουν οι μετανάστες τους αναγνωρίζουν ως Έλληνες το πρωτείο της αφοσίωσης στο χωριό υποχωρεί. Ακολούθως, οι μετανάστες έχουν συνεισφέρει στη διάδοση της ιδέας της ελληνικότητας στους συγγενείς τους στα χωριά. Αυτή η μετατόπιση

³⁸ Ο μέσος ρυθμός ανάπτυξης για τη Βουλγαρία από το 1960 έως το 1970 κυμαινόταν στο 8,2%, ενώ για την Ελλάδα στο 7,6%. Βλέπε *Statistical Yearbook*, Ηνωμένα Έθνη, 1973.

³⁹ Ernestine Friedl, *ό.π.*: βλέπε επίσης Adamantia Pollis, "Social change and nationhood", *The Massachusetts Review*, 9(1):126-127, 1968.

της ομάδας αναφοράς στο έθνος σε καμία περίπτωση δεν απειλεί τα φιλοσοφικά θεμέλια της ελληνικής κοινωνίας. Αν μη τι άλλο, ενδυναμώνει την αίσθηση της οργανικής ενότητας του ελληνικού έθνους.⁴⁰

Ωστόσο, σε άλλους τομείς, η παραδοσιακή ιδεολογία και οι απόπειρες ενσωμάτωσης της αλλαγής στο κυρίαρχο καθεστώς έχουν αποδειχθεί ανεπαρκείς και ατελέσφορες αναφορικά με την αντιμετώπιση των σύγχρονων κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων. Έτσι, περιοδικά, στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, έχουν ξεσπάσει αγώνες για οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις, έχοντας απειλήσει τα θεμέλια του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος που βασίζεται στην ιδέα της αρμονίας και της οργανικής ενότητας. Το άτυπο θεσμικό πλαίσιο της ελληνικής πολιτείας, παραδοσιακά η πελατοκρατία, έχει η ίδια για παράδειγμα αμφισβητηθεί. Οργανωμένες ομάδες συμφερόντων, οι οποίες στοχοποιούνται ότι υπονομεύουν τη θεμελιώδη αξία της εθνικής ενότητας, έχουν συγκροτηθεί σε αρκετούς τομείς της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι, παραλλήλως των καθέτως διαρθρωμένων πελατειακών δικτύων που εκπροσωπούν ατομικοποιημένα συμφέροντα, αναδύονται τα οριζοντίως διαρθρωμένα λειτουργικά συμφέροντα. Πολυθεματικές ή μονοθεματικές εθελοντικές οργανώσεις, διεκδικώντας αυτονομία και ανεξαρτησία, και εκφράζοντας τα αιτήματά τους ανταγωνιζόμενες ή συγκρουόμενες με τα αντίστοιχα άλλων ομάδων, «κανονικοποιούν» τη σύγκρουση και αποκηρύσσουν την αρμονία ως καθοδηγητική αρχή της κοινωνίας. Ωστόσο, η επιβίωση των ελληνικών εθελοντικών οργανώσεων ως αυτόνομες οντότητες έχει συχνά προσκρούσει σε αξεπέραστα σχεδόν προβλήματα, δεδομένης της τάσης του κράτους και των εκπροσώπων του, υπηρετώντας την παραδοσιακή ιδεολογία, να τις μετατρέπουν σε κρατικά όργανα, ενδυναμώνοντας έτσι και ενισχύοντας περαιτέρω την ιδέα περί οργανικής ενότητας.⁴¹ Αντιθέτως, καθιερωμένα θεσμικά συμφέροντα, όπως αυτά της Εκκλησίας και των ενόπλων δυνάμεων, αντιμετωπίζονται ως αναπόσπαστο στοιχείο της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης και δεν εννοούνται ως συμφέροντα σε ενεργή ή ενδεχόμενη σύγκρουση με την ευημερία και τη συνοχή της κοινωνίας.

Η ανάλυση του ελληνικού πολιτικού συστήματος βάσει της ερμηνευτικής μεταβλητής της πελατοκρατίας, έστω προσαρμοσμένης στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και ιδεολογίας, αφήνει

⁴⁰ Για μια ανάλυση του ενδεχόμενου εγκαθίδρυσης δικτατορικού καθεστώτος εξαπίας της εμφάνισης μιας οργανικής ιδεολογίας, βλέπε Adamantia Pollis, "Political implications of the modern Greek concept of self", *ό.π.*, σ. 44.

⁴¹ Ενδεικτική είναι η ιστορία της Ελληνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Εργασίας που έχει εν πολλοίς ελεγχθεί και κατελωθεί από το Υπουργείο Εργασίας και που αποτελεί τη μόνη επίσημα αναγνωρισμένη ελληνική ένωση εργατών. Λίγα έχουν γραφτεί για το ελληνικό εργατικό κίνημα. Για μια ανάλυση της χειραγώγησης και του ελέγχου των εργατικών ενώσεων από το ελληνικό κράτος και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής στη μεταπολεμική περίοδο, βλέπε Christos Jecchinis, *Trade unionism in Greece: a study in political paternalism*, Roosevelt University, Labor Education Division, Σικάγο 1967.

επομένως ανεξήγητες πολλές πτυχές της ελληνικής πολιτικής. Ωστόσο, ένα σοβαρότερο μειονέκτημα μιας ανάλυσης βασισμένης στην πελατοκρατία από αυτό της πραγμάτευσης των εθελοντικών οργανώσεων, είναι η ανεπάρκειά της να εξηγήσει την επαναλαμβανόμενη ανάδυση εναλλακτικών ιδεολογικών μορφωμάτων, τα οποία έχουν αμφισβητήσει την επίσημη ιδεολογία πάνω στην οποία υποβαστάζεται η υπάρχουσα κοινωνική τάξη. Πολιτικές ομάδες, οι οποίες υιοθετούν μια ποικιλία μαρξιστικών και μη μαρξιστικών ιδεών, όπως και προγραμματικά κόμματα αρχών ευρείας απήχησης έχουν αποτελέσει ένα επανερχόμενο μοτίβο στη νεότερη Ελλάδα. Παραβλέποντας αυτές τις εξελίξεις, όπως και τους τρόπους ανταπόκρισης των εκάστοτε ελίτ σε αυτές, η πελατειακή ανάλυση αδυνατεί να εξηγήσει άγριες συγκρούσεις όπως ο εμφύλιος πόλεμος της περιόδου 1946-1949 ή η στρατιωτική δικτατορία της περιόδου 1967-1974.

Η πλέον δραματική έκρηξη βίας στην πρόσφατη ιστορία ήταν ο μεταπολεμικός εμφύλιος πόλεμος,⁴² ο οποίος αν και ξέσπασε στον απόηχο της κοινωνικής διάλυσης του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου και της ναζιστικής κατοχής, είχε ωστόσο ως απώτατη αιτία δεκαετίες πιέσεων για μεταρρυθμίσεις και/ή επανάσταση. Δεκαετίες πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, στο γύρισμα του 20ού αιώνα, αλλαγές άρχισαν να κυοφορούνται στην ελληνική κοινωνική δομή από την άνοδο μιας ισχυρής, εγχώριας αστικής τάξης. Την ίδια περίοδο, όλες οι μαρξιστικές, αναρχικές και συνδικαλιστικές τάσεις αναπτύχθηκαν από Έλληνες διανοούμενους, ενώ εργατικές ενώσεις εμφανίστηκαν σε Πάτρα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη.⁴³ Το 1908, μια ρεφορμιστική σοσιαλιστική ομάδα υποστήριζε την αναδιοργάνωση και τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, του εκλογικού συστήματος, του γεωργικού τομέα, της τοπικής και της εθνικής διακυβέρνησης, ενώ παράλληλα πρότεινε την καθιέρωση εργατικών επιδομάτων και ενός συστήματος αξιοκρατίας.⁴⁴ Οργανώθηκαν εργατικές, ακόμα και αγροτικές, απεργίες, πορείες και διαδηλώσεις, με αίτημα είτε την αποκατάσταση συγκεκριμένων

⁴² Σήμερα, οι ίδιοι οι Έλληνες συντηρητικοί παραδέχονται ότι επρόκειτο για έναν εμφύλιο πόλεμο και όχι για έναν «ανταρτοπόλεμο». Βλέπε, για παράδειγμα, δηλώσεις του πρώην επικεφαλής του συντηρητικού κόμματος, της ΕΡΕ, στο έργο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια: Α' Πώς εφθάσαμε στην 21η Απριλίου 1967, Β' 1940-1944, Εθνική Αντίσταση*, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα 1975, σ. 22. Ούτε πλέον ισχυρίζονται ενώπιον πληθώρας περί του αντιθέτου αποδείξεων ότι ο εμφύλιος πόλεμος ήταν σοβιετοκίνητος. Βλέπε D. George Kousoulas, *Revolution and defeat: the story of the Greek Communist Party*, πρόλ. C. M. Woodhouse, Oxford University Press, Λονδίνο 1965, σ. 191 κ.εξ. (ελλ. έκδ.: Δημήτριος Γ. Κούσουλας, *Επανάστασις και ήττα: η ιστορία του ΚΚΕ, 1918-1949*, Εκδόσεις Καμπανάς, Αθήνα 1971), που συνιστά μάλλον την πρώτη διστακτική παραδοχή από ελληνικής πλευράς ότι ο εμφύλιος πόλεμος δεν ήταν σοβιετοκίνητος δεδομένης της βρετανο-σοβιετικής συμφωνίας για τα Βαλκάνια.

⁴³ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος: με βάση άγνωστες πηγές και ανέκδοτα στοιχεία*, 7η έκδ., Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972.

αδικιών είτε την προώθηση βασικών μεταρρυθμίσεων. Το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1909 που έφερε στην εξουσία τον Ελευθέριο Βενιζέλο αποτέλεσε εν μέρει μια απόρριψη της παλιάς πολιτικής, και μια προσπάθεια από τη μεριά της ανερχόμενης μεσαίας τάξης να ενδυναμώσει τη θέση της. Ωστόσο, οι κινητοποιήσεις για μεταρρυθμίσεις, εκσυγχρονισμό και πρόοδο, απόρροια ενός βαθμού οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα συγκρίσιμου με εκείνον των πρώιμων σταδίων του εκβιομηχανισμού όπως αυτός συντελέστηκε στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες έναν αιώνα νωρίτερα, και η δέσμευση από τη μεριά των διανοούμενων για αλλαγή, δεν απέφεραν καρπούς. Ο αναβρασμός και οι διαμαρτυρίες της δεκαετίας του '30 τερματίστηκαν με τη δικτατορία Μεταξά, μια δικτατορία που παπαγάλιζε τις φασιστικές ιδεολογικές αρχές της ναζιστικής Γερμανίας και της φασιστικής Ιταλίας.

Στα τέλη της δεκαετίας του '50, στη δεκαετία του '60, και ξανά στα μέσα της δεκαετίας του '70, εγείρονταν διεκδικήσεις για τις ίδιες ουσιαστικά μεταρρυθμίσεις και συνεχίζουν να εγείρονται ακόμα και σήμερα· η εγχώρια μεσαία τάξη παρέμεινε εμβρυακή· το εργατικό κίνημα παρέμεινε αδύναμο και εν πολλοίς ελεγχόμενο από το κράτος· η πολιτική παρέμεινε εμπρόσωπη· η γραφειοκρατία αναποτελεσματική και πελατειακή· το εκπαιδευτικό σύστημα αρχαϊκό. Αν μη τι άλλο, τα κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα έως το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα απασχολούν πλέον εντονότερα ολοένα και περισσότερους. Η ταχεία αστικοποίηση, ειδικά στην Αθήνα και η επακόλουθη ερήμωση της υπαίθρου, η μετανάστευση των εργατών στην Ευρώπη, ειδικά στη Δυτική Γερμανία, η εκτίναξη του τουρισμού και οι προνομιακές επενδύσεις πολυεθνικών εταιρειών έχουν αναδείξει με τον πλέον δραματικό τρόπο τη θέση της Ελλάδας στην περιφέρεια της βιομηχανοποιημένης δυτικής Ευρώπης, και την εξάρτησή της από τη Δύση, επιτείνοντας και άλλο την κοινωνική αποσύνθεση. Αυτές οι πρόσφατες κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές, αν και έχουν συνοδευτεί από μια εκτεταμένη αφομοίωση των καταναλωτικών αξιών, έχουν επιπρόσθετα συνοδευτεί και από μια ολοένα και πιο άνιση κατανομή του εισοδήματος.⁴⁵ Είναι σαφές ότι αυτές οι συνθήκες προμηγύουν κατ' ελάχιστο τη συνέχιση των πιέσεων για μεταρρυθμίσεις.

Οι περιοδικές διαφωνίες, όπως αυτές εκφράζονται στην Ελλάδα από διαφορετικά τμήματα του πληθυσμού, προϊδεάζουν για την απόρριψη της

⁴⁴ Για μια συλλογή των ομιλιών, των ντοκουμέντων και των προτάσεων του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, βλέπε *Μελέτες, λόγοι, άρθρα*, πρόλ. Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα 1957.

⁴⁵ Η πρώτη μελέτη που περιέχει στοιχεία για την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα είναι η Dionysios Karageorgas, "The distribution of the tax burden by income groups in Greece", *The Economic Journal*, 83(330):436-448, 1973. Αυτό το άρθρο στηρίχτηκε σε στοιχεία της περιόδου από το 1964 και έπειτα. Αναφορικά με ενδείξεις ότι η κατανομή του εισοδήματος έχει χειροτερέψει από τότε, βλέπε Διονύσης Καράγεωργας, «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας: μια πρώτη εκτίμησή τους», *Αντί*, Περίοδος Β', Τεύχος 1, σ. 41-46, 7 Σεπτεμβρίου 1974.

αποϊδεολογικοποιημένης πολιτικής της πελατοκρατίας και τη διάβρωση της ιδεολογίας της αρμονίας και της οργανικής ενότητας. Αν και η επαναστατική απόπειρα θεσμοθέτησης ριζοσπαστικών αλλαγών κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου απέτυχε για μια σειρά από λόγους, η αριστερή ιδεολογία διατήρησε ισχυρά ερείσματα σε μια σημαντική μερίδα του ελληνικού πολιτικού σώματος.⁴⁶ Το 1958, η ΕΔΑ, το νόμιμο αριστερό πολιτικό κόμμα, οκτώ χρόνια μετά το τέλος του εμφύλιου πολέμου, συγκέντρωσε πάνω από το 24% των ψήφων, ενώ στις πρώτες εκλογές μετά την κατάρρευση της δικτατορίας Ιωαννίδη, τον Νοέμβριο του 1974, όλα τα αριστερά πολιτικά κόμματα συγκέντρωσαν από κοινού ποσοστό άνω του 20%.⁴⁷ Πέραν όσων εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους για την κυρίαρχη κοινωνική τάξη και των ιδεολογικών της υποστυλωμάτων μέσω των εκλογών, πιέσεις για εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις (οργανωτικές και προγραμματικές) ασκούνται ακόμα και στο ίδιο το εσωτερικό των πολιτικών κομμάτων η παραδοσιακή ισχύς των οποίων έχει στηριχθεί στη λειτουργία της πελατοκρατίας. Ανάλογες πιέσεις για μεταρρυθμίσεις και μετασχηματισμούς ασκούνται εντός του εκπαιδευτικού συστήματος, της δημόσιας διοίκησης και των συνδικάτων.

Επομένως, διαθέτουμε εμπειρικές ενδείξεις μιας λανθάνουσας δυσφορίας στην Ελλάδα που εκρήγνυται περιοδικά. Ταυτόχρονα, διαθέτουμε ενδείξεις μιας σταδιακής ανάδυσης ενός συνόλου στάσεων, αξιών και συστημάτων πεποιθήσεων που έρχονται σε αντιδιαστολή με τις παραδοσιακές πολιτισμικές νόρμες και με την ιδεολογία της οργανικής ενότητας. Έχει γίνει προσπάθεια να αναδειχθούν τα ταξικά και επαγγελματικά συμφέροντα· συνειδητοποιείται ολοένα και πιο έντονα ότι είναι οι κοινές δράσεις μιας τάξης ή λειτουργικής ομάδας αυτές που συμβάλλουν στη συνολική προώθηση των συμφερόντων της, παρά οι ατομικές δράσεις που πριμοδοτούν την ατομική (οικογενειακή) εξέλιξη σε βάρος όλων όσοι μοιράζονται την ίδια μοίρα. Ορισμένοι από τους εργαζόμενους, τους φοιτητές, τους διανοούμενους, τους επαγγελματίες, τους μικροεπιχειρηματίες, και τις γυναίκες διεκδικούν τη συμμετοχή τους στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, υιοθετώντας και προωθώντας μια γκάμα εναλλακτικών λογικών για την κατανόηση της πραγματικότητας και επομένως προτείνοντας νέες λύσεις σε άλυτα θέματα και προβλήματα.

Η στρατιωτική δικτατορία που επιβλήθηκε στην Ελλάδα την περίοδο 1967-1974 θα μπορούσε εν μέρει να ιδωθεί ως μια απόπειρα διατήρησης και προάσπισης της παράδοσης απέναντι στην προέλαση της αλλαγής. Η

⁴⁶ Jean Meynaud, Π. Μερλόπουλος-Γ. Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμ. Α': 1946-1965, μτφρ. Π. Μερλόπουλος, Σαββάλας, Κοινωνικές Επιστήμες, Αθήνα 2002, σ. 68: «Όμως, κατ' αρχήν, όπως και στην πράξη, προστασία και ιδεολογία δεν είναι ασυμβίβαστα πράγματα».

⁴⁷ Με αυτό δεν ισχυρίζομαι ότι ψηφοφόροι αριστερών κομμάτων, ειδικά του ΠΑΣΟΚ, δεν ψήφισαν με όρους παραδοσιακής πελατοκρατίας, αδιαφορώντας για θέματα ιδεολογίας. Εν μέρει, αυτό αντισταθμίστηκε από τους ψηφοφόρους των υπόλοιπων πολιτικών κομμάτων που ψήφισαν στη βάση αρχών.

δικτατορία Παπαδόπουλου-Ιωαννίδη με το σύνθημα «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» αποτέλεσε ένα σχέδιο βίαιης επιβολής και ανάδειξης του παρελθόντος και των υποτιθέμενων αρετών του. Η ιδεολογία του καθεστώτος, εάν θεωρηθεί ότι όντως διέθετε κάποια ιδεολογία,⁴⁸ είχε να κάνει με την αναβίωση και επαναβεβαίωση των αξιών της πειθαρχίας, της τάξης, της υπακοής, των οικογενειακών αξιών και της ηθικής αγνότητας· αποστολή της ήταν να διασώσει τον «πολιτισμό», όπως αυτός ενσαρκωνόταν στο ελληνικό έθνος, από την κομμουνιστική απειλή και τις παρηκμασμένες δυτικές δημοκρατίες. Οτιδήποτε άλλο η δικτατορία και εάν σηματοδότησε και οποιαδήποτε άλλα οικονομικά συμφέροντα και εάν προώθησε, η λογική της στηριζόταν σε αξίες και πεποιθήσεις ενδημικές στην παραδοσιακή ελληνική κουλτούρα.

Με την αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής αρχής ύστερα από την κατάρρευση του καθεστώτος Ιωαννίδη το 1974 ως αποτέλεσμα του φιάσκου με το κυπριακό πραξικόπημα, οι νέοι κυβερνήτες της Ελλάδας έθεσαν ως στόχο την επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς, την αποκατάστασή του και όχι τη μεταρρύθμιση, την αλλαγή ή τον εκσυγχρονισμό· την επαναβεβαίωση της παραδοσιακής επίσημης ιδεολογίας, τη διαιώνιση της παραδοσιακής κοινωνικής δομής και του υπάρχοντος κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, αλλά εντός πλέον ενός συνταγματικού πλαισίου. Μέσα σε δύο χρόνια, οι προσδοκίες της πλειονότητας ότι η Ελλάδα είχε εισέλθει σε μια εποχή ανανέωσης και προόδου διαψεύθηκαν οικτρά καθώς η χώρα επέστρεψε στην «κανονικότητα», στο «μια από τα ίδια». Ωστόσο, πιέσεις στο πολιτικό σύστημα συνεχίζουν να ασκούνται, η ένταση και η δυσφορία παραμένουν έντονες και το χάσμα μεταξύ όσων κατέχουν τα ηνία και της μάζας του λαού διευρύνεται. Ο συμβιβασμός και η συμφιλίωση δεν είναι εφικτά όταν η επίσημη ιδεολογία και οι κυβερνητικές πολιτικές αρνούνται την ίδια την ύπαρξη της αντιπολίτευσης και δεν προχωρούν στη «νομιμοποίηση» αντικαθεστωτικών ομάδων που εκπροσωπούν τις δυνάμεις της αλλαγής.

Συνοψίζοντας, ο ισχυρισμός ότι η πελατοκρατία συνιστά τον σημαίνοντα ερμηνευτικό παράγοντα της ελληνικής πολιτικής είναι απλοϊκός, παραβλέπει τα εμπειρικά δεδομένα που τον αναιρούν, και αδυνατεί να ερμηνεύσει τις πιέσεις για αλλαγή, μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμό ή εξελίξεις όπως ο εμφύλιος πόλεμος και τα στρατιωτικά πραξικοπήματα. Οι πελατειακές σχέσεις αποτελούν τρόπο ζωής για ένα μεγάλο τμήμα των Ελλήνων πολιτών, αλλά από μια σκοπιά, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό πεδίο λαμβάνονται πολιτικές αποφάσεις, για τις οποίες η πελατοκρατία αδυνατεί να προσφέρει μια αξιόπιστη ανάλυση ή ερμηνεία.

⁴⁸ Richard Clogg, «Η ιδεολογία της “Επανάστασεως της 21ης Απριλίου 1967”», στο Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος & Richard Clogg επιμ., *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, μτφρ. Ηρώ Κανακάκη & Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976, σ. 81: «Το να προσπαθεί κανείς να προσδιορίσει μια ιδεολογία με εσωτερική συνοχή που υπαγορεύει τις πράξεις του ελληνικού στρατιωτικού καθεστώτος είναι ένα μάλλον μάταιο εγχείρημα για τον απλό λόγο ότι τέτοια ιδεολογία δεν υπάρχει».

Εφόσον το πολιτικό σώμα αποκλείεται από τη συμμετοχή στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, μια ανάλυση της συμπεριφοράς των ελίτ και της σχέσης μεταξύ των ελληνικών ελίτ και των ξένων παραγόντων καθίσταται κρίσιμη για μια πληρέστερη κατανόηση του ελληνικού πολιτικού συστήματος.⁴⁹ Η αντοχή στον χρόνο των παραδοσιακών πολιτισμικών νορμών και της πελατοκρατίας σε πείσμα των πιέσεων για αλλαγή, έχει σε μεγάλο βαθμό υπάρξει απότοκο του ελέγχου του κρατικού μηχανισμού, των δομών κοινωνικοποίησης και των μοχλών εξουσίας, από μια αντι-μοντέρνα ελίτ εξαρτημένη από ξένα συμφέροντα και απρόθυμη για μεταρρυθμίσεις. Από ό,τι φαίνεται, σε αντίθεση με τα πορίσματα του μεγαλύτερου μέρους της εκσυγχρονιστικής γραμματείας, η Ελλάδα διαθέτει μια «μοντέρνα» ελίτ που δεν είναι όμως εκσυγχρονιστική.

Μια ανάλυση των ελληνικών ελίτ –των ενόπλων δυνάμεων, της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, της χρηματοπιστωτικής και οικονομικής ολιγαρχίας και της πολιτικής ελίτ– και της αλληλεξάρτησής τους, όπως και των μηχανισμών που μετέρχονται για τη διαιώνιση της κυριαρχίας τους, είναι αναγκαία για την κατανόηση της παρεμπόδισης της αλλαγής στην Ελλάδα και κατά συνέπεια των προοπτικών της ελληνικής πολιτικής. Ακολουθώντας, οι προσπάθειες συστηματικής μελέτης της ελληνικής πολιτικής και της έντασης μεταξύ της ακινησίας και της αλλαγής, σε αντίθεση με τις περισσότερες θεωρητικές αναλύσεις της συγκριτικής πολιτικής, χρειάζεται να ενταχθούν εντός ενός διεθνούς πλαισίου. Η Ελλάδα, όπως όλα τα μικρά, εξαρτημένα κράτη δεν αποτελεί μια αυτόνομη πολιτική οντότητα, ασχέτως της νομικής της υπόστασης, και οποιαδήποτε ανάλυση του πολιτικού της συστήματος πρέπει οπωσδήποτε να ενσωματώνει τις οικονομικές και πολιτικές επιδράσεις από τον διεθνή παράγοντα.

⁴⁹ Μια μελέτη των ελληνικών ελίτ, και των εγχώριων τους στρατηγικών προκειμένου να αγκιστρωθούν στην εξουσία μέσω εν πολλοίς της προώθησης της παραδοσιακότητας, και της πελατειακής τους εξάρτησης από τις ξένες δυνάμεις αναλύεται στο Adamantia Pollis, "Deterrents to modernization in Greece: limits of political clientelism" [Εμπόδια στον ελληνικό εκσυγχρονισμό: τα όρια της πελατοκρατίας], εισήγηση που παρουσιάστηκε στο συμπόσιο "Forces Shaping Modern Greece" [Δυνάμεις Διαμόρφωσης της Νεότερης Ελλάδας] υπό την αιγίδα της Εταιρίας Νεοελληνικών Σπουδών (Modern Greek Studies Association), 11 Νοεμβρίου 1973, Πανεπιστήμιο Κολούμπια.